

WUGONDISI NGU TIDIMI TIMBIDI DITIKONI DA MOSAMBIKI NDZILA YA MAGONDISELO

Gervásio Chambo
Feliciano Chimbutane
José M. García-Miguel
Fernando Ramallo (n'thangei)
Susana Rodríguez Barcia

**WUGONDISI NGU TIDIMI
TIMBIDI DITIKONI
DA MOSAMBIKI
NDZILA YA MAGONDISELO**

SIDZIVISI SA DIBHUKU

Phinihini

Wugondisi ngu tidimi timbidi ditikoni da Mosambiki: Ndzila ya magondiselo

Vasiki

Gervásio Chambo

Feliciano Chimbutane

José M. García-Miguel

Fernando Ramallo (n'thangelì)

Susana Rodríguez Barcia

N'tolokeli

Gervásio Chambo

M'woneleli wa lidimi

Patrício Martins

Wululamisi, sithombe ni wugajisi wa dibhuku

Irisar Deseño e Impresión

Tinomboro ta kubhalelwa ka dibhuku

ISBN: 978-84-8158-864-4

Wupaluxi

Univherisidhadhi ya Vhigo

Dibhuku diya ditumbunuka ngu civhunu ca madheve ya Xunta ya Galiza. Moloko wa dona wulumba wukhandi wa n'cawa wa EDUBILMO (Univherisidhadhi ya Vhigo ni Univherisidhadhe Eduardo Mondlane) wukalumbi mawonela ya Xunta ya Galiza.

N'xaxameto

KUBONGA	5
MAPHELELO	6
CIGAVA COPHELA: WUGONDISI NGU TIDIMI TIMBIDI KOTA NDZILA YOXULA WUYABANISI WA VATHU	7
Makhatelelo	7
Hiziva cani mayelanu ni wugondisi ngu tidimi timbidi?	8
Micawa ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi	9
Wutsimbitesi wa wugondisi ngu tidimi timbidi	10
Wugondisi ngu tidimi timbidi mafuni	10
CIGAVA CA WUMBIDI. N'TALU WOHAMBANAHAMBANA WA TIDIMI AFRIKA	13
Mahungu yohetelela	13
Tidimi ta Bantu	15
Wuchari wa mazumbelo ya tidimi ta Bantu	17
Tidimi, miganga ni citshungu	18
CIGAVA CA WURARU. TIDIMI NI WUGONDISI MOSAMBIKI	23
Tidimi ta Mosambiki	23
Tidimi ta Bantu ta Mosambiki	24
Makungu ya mathumiselo ya tidimi Mosambiki	26
Tinjani tidimi ka wugondisi?	27
Wugondi kulera ni kubhala wa vavasikati ni PEBIMO kota situmbunukisi sa wugondisi ngu tidimi timbidi	29
Sigava sa mathumiselo ya tidimi ka makungu ya wugondi ngu tidimi timbidi	31
Ngu cihhi cigelo ca wugondisi ngu tidimi timbidi Mosambiki?	33
Kuyemelwa cani ka vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi?	35
CIGAVA CA WUMUNI. LIDIMI, CITSHUNGU NI WUGONDISI: CICOPI	38
Cicopi ni vawombiwombi va cona	38
Sikombisi sokari sa longoloko ni mazumbelo ya garamatika ya Cicopi	39
Cicopi ka n'thumu wa wugondisi Mosambiki	46
CIGAVA CA WUN'CHANU. SITOLOVETO	47
LONGOLOKO WA WUCHAMUSELI WA SIKOMBAMAPSWI SA WUCHARI	58
SIGONDO SA WUVHUNETELI	62
CIYENGETELO. LONGOLOKO WA SIKOMBAMAPSWI SA WUCHARI	64

Kubonga

Ndzila yiyaya magondiselo yitumbunuka n’ndani ka dikungu da wuyandzisi ngu kuvhunana ka matiku, didhanwako kota “Wugondisi wa Wuchari, Wuvangi, Wuthumisi ni Wuxoli wa Sivhoneteli sa Wugondi ngu Tidimi Timbidi Mosambiki (EDUBILMO)”. Hatala ni kubonga ngutu ka Xunta ya Galiza ni ka Univherisidhadhi ya Vhigo (2019-2020) yingavhunetela dikungu diya ngu madheve. Ka N’komadilandza wa Mithumu ya Civhunuwuthu, Wudzivisiditiku ni Wuvhunani wa Univherisidhadhi ya Vhigo, habonga ta tinene ngu wuseketeli wombigwita ka wusiki ni ka mithumu ya wutsimbitisi wa dikungu diya. Habonga ka Univherisidhadhi Eduardo Mondlane yingasikota kuchusa vagondisi vambidi kuva vatipata ka n’cawa wa vasiki va dikungu diya. Ka vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi (Ciputukezi ni Cicopi), Quitéria Munguambe ni Valeriano Missael, habonga ngutu ngu kutiningetela kwawe ka hombe ka mithumu ya wululamisi wa mapswi ya wuchari mamane kaku ka sikombamapswi, magwitu ka ndzila yiya (ka ciyengetelo). Hatala ngu kubonga ka Patrício Martins, m’woneleli wa lidimi ka dibhuku diya.

Kaxuvwa to ndzila yiya ya magondiselo yiva civhuneto ca lisima ka vagondisi ni vagondi va sikolwa sa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi. Ngu magwitu, athu vasiki va dikungu diya habonga ngu n’talu ka wuthangeli wa mithumu ya wugondisi wa Mosambiki, habonga ngutu ka vagondisi ni vagondi valumbaku sikolwa sa ditiku diya, vacinavela to ndzila yiya ya magondiselo yivavhuna ta tinene ka wuyandzisi wa mithumu yawe ya wugondi ni wugondisi.

Ka votshelele, habonga ngutu!

Maphelelo

Ndzila yiya ya magondiselo, hiyibhate yicixonipha kuhambanelana ka tidimi ni mitumbunuku kota cikombisu ca tithomba ta Mosambiki, yicinavela taku yivhunetela vagondisi ka mithumu yawe ya wugondisi ngu tidimi timbidi yitsimbitiswaku Mosambiki kukhukhela dilembe da 2004, yi yikombisaku taku, ngu ditshuri, makungu ya mathumiselo ya tidimi mani lisima ka micawa ya vabwabwati. Ngu cigelo ciya, n'thumu wuwa wukongometa kuva cipaluxi ca wuchari wa magondiselo yokombisana ka vagondisi ni vagondi hambi ni ka mithumu ya wucharihisi wa vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi.

Dibhuku diya diwumbwa ngu n'chanu wa sigava ni cimweco, hahandze ka cigava ca maphelelo ni ca sigondo sa wuvhuneteli wugondi. Cigava cophela ciwombawombaku mayelanu ni "Wugondisi ngu tidimi timbidi kota ndzila yoxula wuyabanisi wa vathu", cihiramba kuva hipimisisa civhunu ca wugondisi ngu tidimi timbidi kota pulani yiguletaku lisima la tidimi ta Mosambiki ka makhalu malumbaku Ciputukezi, hambi kota pulani yichugwatisiku mahanyela ni wuthu wa vathu.

Cigava ca wumbidi cixawutela mayelanu ni "N'talu wohambanahamaba wa tidimi, Afrika" kota ditikuhombe diku ni n'talu wohambanahambana wa tidimi mafuni. Cigava ciya, cikombisa makhalu ni tixaka ta tidimi, tidimi totshanganisa vabwabwabti va tidimi tohambanela, makungu ya mathumiselo ya tidimi ni mazumbelo ya lisima ya Tidimi ta Bantu tifelengetaku cipandi ca Afrika wa Wulambwe ka Sahara.

Cigava ca wuraru "Tidimi ni wugondisi Mosambiki" ciwombawomba ngu mazumbelo ya tidimi Mosambiki, mitengo ya vabwabwati, makungu ya mathumiselo ya tidimi Mosambiki ngu kuxawutela bhindulu, sikaratu ni tindzila ta tiphya tivangwaku ngu kutsimbitiswa ka wugondisi ngu tidimi timbidi ditikoni. Ngu dimwani dikhelo, cigava ciya cabwabwata ngu kutumbunuka ni kuyandza ka dikungu da wugondisi wa cigava cophela ngu tidimi timbidi Mosambiki, yiziwaku kota PEBIMO ni ka dikungu da makungu ya wugondi kulera ni kubhala (alifabhetizasawu) wa vavasikati ngu tidimi ta n'tumbunuku Mosambiki.

Cigava ca wumune "Lidimi, citshungu ni wugondisi: cicopi" cidzivisa mitengo ya vacopi, makungu ya lidimi la cicopi hambi ni wugondisi wa cicopi ditikoni da Mosambiki.

N'ndani ka cigava ca wun'chanu, kudziviswa 10 da sitoloveto sifelwaku kugondiswa ngu kukombisana ka vagondisi ni vagondi wugondani. Ka n'cawa wuwa wa sitoloveto, kuni sileya sifanelwaku kuhambwa kutsimbilani ka cigondo disalani ni simwani sinamahwaku kota dikungu da wugondi ngu mbimo yokari.

Dibhuku diya digemeta ngu sipandi siraru sa milongoloko ya sikombamapswi sa wuchari. Ka cipandi cophela, kuni cikombamapswi ya wuchari mangathumiswa n'ndani ka mibhalu yiakaku dibhuku diya. Aniko, ka cipandi ca wumbidi ni ca wuraru, kumanwa longoloko wa sikombamapswi ya wuchari malumbaku Wuchari wa N'tumbunuku, Matematika ni ya Wuchari wa Wuthu ngu Ciputukezi ni Cicopi.

CIGAVA COPHELA: Wugondisi ngu tidimi timbidi kota ndzila yoxula wuyabanisi wa vathu

Makhatelo

Mafuni kuni n'tengo wodingana 8000 wa tidimi. Ka tidimi tiya, kuni tileya tiku ni vabwabwati va n'tengo wa mazana ya makhulu ni timwani tiku ni n'tengo wombidingana hambe dizana da vawombiwombi. Ngu cigelo ciya, mafuni kuni kuhambanelana ka wukombisu wa n'talu wa tidimi. Kutala ka tidimi tiku ni vabwabwati va n'tengo wa wudotho timaneka ka mhango yonyamalala ngu n'kama wa wudokho nguko, kuhanya ka lidimi kupimwa ngu n'tengo wa vabwabwati n'dani ka n'tengo wokari wa citshungu. Kutala ka tidimi tiku ni mitengo ya yidotho ya vabwabwati, timaneka ka miganga ya vathu vokumba, vombina n'tamu mwendo mazumbelo yowusa hambani ni kugondisa tidimi eto ka vathu vaphya.

Khakuna kukanakana ka taku, wugondisi ngu tidimi timbidi i pulani yitiyisaku wutomi hambani ni kuhanya ka tidimi mafuni, ngutungutu tidimi tisimanekiko ka mithumu ya wugondisi. Ngu yimbi wonelo, wugondisi ngu tidimi timbidi wuseketela wuyaki wa citshungu ca kufana, ca mahanyelo ya demokrasiya, citningelaku kasi kuxula wukanganyisa wa mahanyelo ni tifanelo.

Mayelanu ni mawonela ya n'khululeko, mithumu ya wugondisi yini lisima nguko yavhuna kuva votshe vathu vasikota kuxula wuyeyiswi ngu vakwawe, yaha n'tamu votiyisa vathu kuva vatihanyela wutomi wawe vatikhululekidi ni kuva ni mapimo yowotisa ni mapimo yolwa kasi kuheta wuhambanisa wa vathu wuhanywaku ngu cigava ca hombe ca citshungu mafuni. Hiciseketelwa ngu mapswi ya Freire (1969), tapfisiseka taku mithumu ya wugondisi i "citoloveto ca n'khululeko" yivhunaku kuchukwatisa mahanyela ni wutomi wa vathu.

Ka makhalu ya mazumbelo ya tidimi tohambanahambana, wugondisi ngu tidimi timbidi (mwendo ngu n'talu wa tidimi), wuni lisima ngutu nguko waxayisa tidimi nyansi ni ngu kutsimbila ka malembe hambani ni kusikota kutula matimba ya magondiselo ya kuchugwatisa mahanyela ni wutomi wa vathu.

Kota titikombaku, kuwombawomba mayelanu ni wugondisi ngu tidimi timbidi ngu nyupfela ka mawonela ni mapimiselo yohambanahambana matolovelaku kumbipfana. Tingometo ta wugondisi ngu tidimi timbidi ngu n'talu wa tona tikafani. Malungelo, magondisela hambani ni mazumbelo ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi mafani matikoni. Ngu cigelo ciya, tini lisima kudivala mawonela yombivhuna cilo ka wugondisi ngu tidimi timbidi. Ngu ndzila yiya, takoteka kululamisela malungelo ya wuvangi ni wuxoli wa lisima la wugondisi ngu tidimi timbidi liya lingasikotaku kuchukwatisa dihanyu da vagondisi, da vagondi, da tingamu ni da citshungu ngu n'talu wa cona. Hingadivaleni taku, wugondisi ngu ditimi timbidi wungave wa lisima wukhalu wokari aniko, wungapwata civhunu ka wumbi wukhalu.

Hiziva cani mayelanu ni wugondisi ngu tidimi timbidi?

Tidimi tiya higondaku kuwombawomba kukhukhela wuwananani wathu tihivitusa mapimiso ya timhaka ta wutomi wa ditshiku ni ditshiku da dihanyu dathu. Ngu cigelo ciya, tini fanelo kuthumisa tidimi ta wuwanana n’ndani timwayani ni ka mithumu ya wugondisi. Mithumi ya wugondisi yikasikotaku kuthumisa tidimi ta maveleka kota tidimi ta wugondisi wa sigondo sa wuchari ni kota cigondo cipuni ca lidimi ka sigava sophela, yiha malungelo yoxuwukisa mwendo yotshingisa kwati wugondi wa vagondi nguko vafpisisa, vaveketisisa ta tinene wuzivi wugondiswaku cikolwani. Mahelo yiya yidhanwaku kota wugondisi ngu tidimi timbidi. Loko mawonela yawa macofana ka totshe tidimi ta mafuni kupata ni tidimi ta “cinthu”, “ta n’tumbunuku” ni ta “kuyeyiswa” tingave ta lisima nguko, ngu kale ni kale, n’talu wa mithumu ya wugondisi yisisikoti kuthumisa tidimi tiya ka wugondisi ni wuxuwukisi wa vanana va cikola.

Kota hitzivaku, ngu kutala ka makhalu maku ni mazumbelo yotshangana tidimi timbidi mwendo tiraru, kungacitolovelwa kuthumiswa tidimi ta wukoloni kukhukhela malembe ya kale kala masiku ya kutshangana ka mahanyela ofana ya mafu. Ngu zumbelo yiya, kutala ka vathu mafuni vangacifumwa ngu n’cawa wa wudotho wa tidimi ta Ewuropa (Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa). Matiku a mangi mangacisindzisa vathu ngu milayu ya mfumu kuva vathumisa tidimi ta “vane”, tiya tiseketelaku wuchipisi mazana wa malembe ya wuthumisi wa tidimi ta n’tumbunuku timwayani. Tidimi tiya ngu tona tifumaku ngutu ka mithumo ya wugondisi. Aniko, wuvhuli ni wutsimbetisi wa wugondisi ngu tidimi timbidi ngu wona wunozama kutihambanisa ni makungu ya wugondisi wochipisa, wonyenya ni wokabanisa vagondi.

Wuduketi wa wugondisi ngu tidimi timbidi wungatsimbetiswa ngu matiku kuhambanahambana mafuni wufakaza to, loko makungu ya wugondiselo yiya macolongisela ngu tindzila ta tinene, mangabhindula wuzivi, wugondisi, n’tumbunuku, male, dihanyu ni wufumi da vagondi hambani ni citshungu, mangakhululekisa hambani kupumba wuhambanisi wa vathu. Hingadivaleni taku, ngu dimbi dikhelo to, ka dihanyu da makono, wugondisi ngu tidimi timbidi wungathumiswa kota civangelo ca wuhambanisi wa vathu. Ngu wombela ya chukwana, loko wugondisi ngu tidimi timbidi wusilongiselwi kwati wungafana ni “makungu ya kutshingisa lidimi limwelo” lilumbaku micawa yokari ya vathu vokhaliseka (García 2009). Ngu mhaka yiya, ta laveka kuxola hambani ni kuwonisisa mapswi matolovelaku kuwomba to “wugondisi ngu tidimi timbidi” wunene ka citshungu. Tini lisima taku mithumu ya wugondisi, wukoma, tingamu, vagondisi, vagondi ni citshungu vave ni mabandza ya kupopola ni ya kuwonisisa wubhindulu ya wugondisi ngu tidimi timbidi.

Micawa ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi

Tinene kukhumbukisa to, kumaneka ka tidimi timbidi ka wugondisi tichamuseli taku hiva masoni ka wugondisi ngu tidimi timbidi. Loko lidimi limwelo ka tidimi timbidi licigondiswa kota cigondo ca lidimi, tichamusela taku hi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi. Wona to, kugonda lidimi lokari tahambana ni kugonda ngu lidimi lokari. Se, loko hiciwombawomba ngu wugondisi ngu tidimi timbidi mwendo ngu tidimi ta tinge, hilava kuwomba to totshe tidimi tagondisa ni ku tagondwa.

Ngu citoloveto, kotaliselwa kuhambaniswa micawa ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi “yombina n’tamu” (mwendo micawa wuhunguli) ni micawa ya wugondisi ngu tidimi timbidi “ya n’tamu” (Baker ni Prys Jones 1998). Ka micawa “yombina n’tamu”, wugondisi wusindzisa vagondi kasi wuhenduleka ka lidimi la n’tamu, tiya tivavhalelaku tindzila to vave vagondi vabwabwataku tidimi timbidi. Cikombisu ca micawa yiya cikombwa ngu makungu ya “wugondisi wocica tidimi”. N’cawa wuwa wutikomba ngu loko vagondi vaphela kugonda ngu lidimi liya vawombawombaku mwayani, nakuwe vagonda lidimi la n’tamu liya licicwaku liva lidimi la wugondisi ka tikalasi ta malembe ya mangi. N’cawa wuwa, wuxuva kuva vagondi vamamela lidimi la n’tamu ngu cikuluveta. Ngu mambe mazumbelo ya n’cawa wuwa, wuxuva kupfhita lidimi la mwanana. Ngu zumbelo yiya, vagondisi vasindziswa kuva vabwabwati va tidimi timbidi, ngutungutu, loko vacigondisa tikalasi tophela.

Ka micawa “ya n’tamu”, vagondi vasikota kugonda ni kubhala kasi vewuyelwa ngu wuzivi ni wutomi wumakotekaku ngu wugondisi woxayisa tidimi timbidi ni wugondisi wa kuxuwukisa. Wugondisi woxayisa tidimi timbidi wutolovelwa kuthumiswa ka makhalu ya tidimi tombina vawombiwombi va vangi mwendo miganga ya lidimi lochipiswa. Lidimi lithumiswa ka wugondisi wa sigondo sohambanahambana ka cigava ca wudokho kala kuguma ka cicolwa ca cigava ca wumbidi. Mayelanu ni malungelo ya cipandi ca n’ganga wa lidimi, micawa ya wugondisi woxayisa tidimi timbidi yatsimbitiswa ngu mamahelo yohambanelana. Loko kongometo yidi yothumisa lidimi lochipiswa ka makhalu ya wukoma ni ya lisima, pulani ya wugondisi yingathetha kuva ligondisa ngutu m’pimo wa 60% kala 40% kupala lidimi ya n’tamu.

Hambi taku n’cawa wa wugondisi ngu tidimi timbidi wutsimbitiswaku Mosambiki wudhanwaku kota “wucica ni wuxayisi tidimi”, ditshuri da mhaka dafakaza taku, wulumba micawa “yombina n’tamu”. Kambe, tini lisima kuxonipha mitamu yikombiswaku ngu Mapulani ya Kuhaxa Wugondisi ngu Tidimi Timbidi (2020-2029), cichugwatisaku macicelo ya cikuluveta ngu ya sigava kukhukhela ya kalasi ya 3^{ru} kala kalasi ya 6°, magwitu ya tigondo ta cigava cophela. Ngu yimbe wonelo, n’zame wogemeta tigondo ta cigava cophela wungacimahwa ngu Ciputukezi (lidimi la wumbidi), wachuswa to wumahwa ngu Ciputukezi ni Tidimi ta N’tumbunuku (tidimi ta mavelekwa).

Kongometo ya tigondo ta micawa ya wugondisi ngu tidimi timbidi woxuwukisa, njogonda lidimi la wumbidi ngu cikuluveta aniko, kusichipiswi lisima ni kuyandzisa ka lidimi la mavelekwa la vagondi. Ngu kutala ka makhati, micawa yiya ya wugondisi yisindzisi ka vagondi nguko, kutulovela kuva vaveleki vanavelaku to vanana wawe vegonda kasi kutshingisa ngu n’tamu lidimi liya lisinga la hamwayani kwawe.

Wutsimbitesi wa wugondisi ngu tidimi timbidi

Hahandze ka mibhalu ya citimwi, ditshuri dakombisa kuhambanelana ka tixaka ta micawa ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi. Ngu mamwani mawombela, ati ya iku makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi tahambana ni wugondisi wutsimbiswaku tisanani. Ngu wombela yiya, loko hiciwonisa wutsimbitesi wa wugondisi ngu tidimi timbidi, takoteka kufakaza to, ngu n'tiyisu, wuhambanisi wa tidimi wutolovelaku kuwoneka ka wugondi ni wugondisi, m'phazamu wombivhuna cilu ka wugondisi ngu tidimi timbidi. Wuwombiwombi wa tidimi tohambanahambana ta n'thu wukombisi wa kutshanganisa ka tona ni wa kukaratisa kutumbula mimhinganu ya lidimi ni lidimi. Ahawa liphelaku lidimi lokari ngugwita ka limwani mwendo mamwani mawombawombaku ngu n'thu. Ngu mazumbelo yawa, loko hicinavela kukombisana mayelanu ni wugondisi ngu tidimi timbidi mwendo ta tingi, tasindziseka kuva hithumisa mawonela ombiyeyisa kuhambanahambana ka n'talu wa tidimi. Vagondi va tidimi va makono, sachipisa mapswi ya kuhambanisa tidimi onga "m'wombiwombi wa n'tumbunuku, m'bwabwati wa mavelekwa", "lidimi la mavelekwa" hambi ni dipswi "lidimi" ngu wa vagondi va tidimi. Makono, kutumbunukiti mawonela a maphya ya "mathumisela ya tidimi tohambanahambana" wutumelaku "wupateli wa tidimi tohambanahambana – kudhanwaku kota wutshulupetitidimi" n'ndani ni hahandze ka sikolwa madhanwaku kota "*translanguaging*" ngu Cingiza (García 2009). Civangelo ca lisima citumbunikiswaku ngu mawonela yawa, ciyemelela to, vagondi vachuseka kuwulela cikalwani vati ni tidimi tohambanahambana hambi ni kutithumisa ka mithumu ya wugondi ni wugondisi malunganu yothembisa taku votshe vagondi vebhendulwa ngu tigondo tocica wutomi wawe.

Kutala ka tigondo tingatsimbiswama mafuni ni Mosambiki ka 10 wa malembe mangapinda, tafakaza to, wugondi ni wugondisi wotshingisa "wupateli wa tidimi tohambanahambana, mwendo wutshulupetitidimi" wabhendulisa ngutu wudzivi wa vagondi musikalwani. Lisima la wugondi ni wugondisi womahwa ngu "wutshulupetitidimi" litumbunuka ngu kutshanganisa kumbigwita ka kukombisana ka vagondi wombihetisekela ka wubwabwati wa tidimi timbidi. Mawonela ya wugondisi opatela tidimi tohambanahambana maxula "dijowa" da vagondi vasitikoti "kuhambanisa" tidimi tohambanahambana vatigondaku ngu lidimi limwelo ni limwelo kugondani.

Wugondisi ngu tidimi timbidi mafuni

Kukhukhela ka hafu ka malembe ya wuzana, UNESCO yikombisiti wuvhikeli wombigwita wa wugondisi ngu lidimi la mavelekwa la vagondi kota cilungelo ca lisima ka wugondi ni wugondisi nguko, vanana khavawuyelwi, vabhindulelwi ngu wudzivi hambi ni kuhumelela kuhanyani kwawe loko wugondi ni wugondisi wucitsimbiswama ngu lidimi lohambana ni liya vabwabwataku mwayani mwendo lidimi liya valizivaku (UNESCO 2016). Ndima ya 32 ka *Mithetho ya Incheon ni Sikhowo sa Mithumu ya Kutsimbitesa Mikongometo wa Wuxuwukisi wa Kubhindula wa 4* (UNESCO 2015), yathetha taku "Ka makhalu ya tidimi tohambanahambana, talaveka kuxonipha mazumbelo ya wukhaluwo, makungu

ya milayu ya n’ndani ni hahandze ka matiku kasi kutithumisa tidimi ta wuwanana ka mithumu ya kuvhonetela wa wugondi ni wugondisi wa vanana”. Ndima ya 59 yilumbaku mixuwu ya UNESCO kala 2030, yiseketela taku, “[...] Talaveka kuninga lisima lidimi la mavelekwa ka mithumu ya kukhata wuleri ni wubhali hambu ni ka yotshe mithumu ya wugondi. Tindzila ta magondiselo ya kuphela wuleri ni wubhali tifanela kuxamula sixuwu ni sikaratu sa vagondi ngu kuthumisa wugondisi ngu tidimi timbidi ni kupatela ka mitumbunuku n’ndani ka makungu ya wugondisi kuhanyani kwawe”.

Tinombora ta makona, tikombisa taku, cipandi ca 40% wa citshungu mafuni cigondi ngu lidimi la cona (Walter ni Benson 2012). Mayelanu ni tidimi, tinombora tafakaza taku: 70% wa totshe tidimi ta mafu tathumiswa ka mithumu ya wugondisi kota dikombisaku ditabhela da 1:

Ditabhela da 1. Tidimi tithumiswaku ka wugondisi mayelanu ni n’tengo wa vawombiwombi

N’tengo wa citshungu	N’tengo wa tidimi tithumiswaku ka wugondisi	N’tengo wa tidimi tombithumiswa ka wugondisi
Tidimi topwata mitengo	23	857
1 - 4.000	205	2966
5.000 - 49.999	157	2099
50.000 - 249.999	53	1041
250.000 - 9.999.999	109	662
Tidimi topindisa 10.000.000	52	45
Wutshanganisi	599	7670

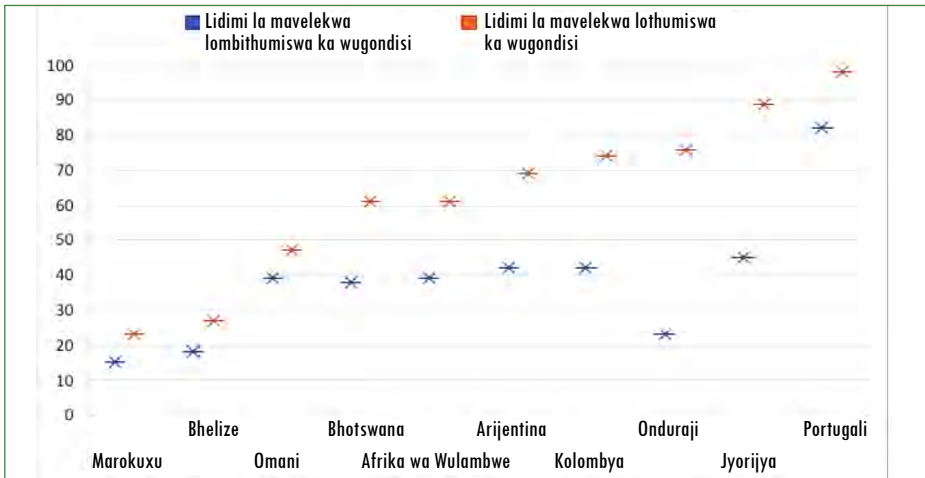
Ciyelulelo: Citekelwa ka Walter ni Benson (2012: 283).

Tinombora tiya tikombisa taku, mafuni kuni n’thumu wa wungi kasi kuxula wuyabanisi wuwonekaku wa vathu. Tatiya taku, wuyabanisi wukuho wa vathu ka mithumu ya wugondisi ngu wona wuvangaku wuhambanisi wa vathu ni wusimamisisa wa wusiwana. Khakuna mapswi hambu mapimu yolambisa wuthumisi wa tidimi ta wuwanana ka mithumu ya wugondisi ni wugondi. Tini civhunu, kucica ngu cikuluveta mithumu ya wugondisi kasi yisikota kuvhuna kuchukwatisa wutomi ni dihanyu da vathu. Mawonela ya matsimbitiselo ya wugondisi ya cikale mafanelwa kucicwa ngu mawonela ya vathu vaphya. Ngu ndzila yiwa, talaveka kutiningetela ngutu ka wusiki ni wucharihisi wa vagondisi kasi vave ni wuzivi, mapulanini n’tamu wogondisa n’ndani ka makhalu ya tidimi tohambanahambana, wolulamisa mabhuku ya wugondisi maxoniphaku n’tumbunuku ni tidimi ta vagondi kasi citshungu ca wusiwana ciziva kuvila wuphakeli wa wunene wa tithomba tonachugwatisa mahenyela ni wutomi wa cona.

Digarafiku da 1 difakaza taku wutikoti wa kulera ni kubhala wa vagondi va sigondo sa cigava cohata, vngasawulwa ka matiku ya Marokuxu, Bhelize, Omani, Bhotswana,

Afrika wa Wulambwe (Joni), Arijentina, Kolombya, Onduraji, Jyorijya, Portugali. Digarafiku da 1 dikomba kuhambana ka wutikoti wa vagondi va ditiku dimwedo mayelanu ni lidimi vagondaku ngu lona wuleri ni wubhali. Ka sotshe sifananisu sikombiswaku ngu digarafiku, hasikota kuwona taku, loko lidimi la mwayani licihamba ni lidimi lithumiswaku ka mithumu ya wugondisi ngu tidimi timbidi, vagondi vawiyelwa ngutu ngu wuzivi. Vanana vagonda kwati loko tidimi tawe dicithumiswa kota tidimi ta lisima ka mithumu ya wugondisi. Wufakazi wa otshe matiku ya mafu wukanetwi:

Digarafiku da 1. Wufananisi wa wutikoti kulera ni kubhala wa vagondi va sigondo sa cigava cophela

Ciyelulelo: *World Inequality Database on Education* (UNESCO).

Ngu magwitu ya cigava ciya, hakombisa n'chanu wa sileleto sa UNESCO singabalwa ka *M'biku wa Wuwoneleli wa Wugondisi Mafuni* (UNESCO 2016). Sileleto siya, sicifanelwa kukombwa ngu mithumu ya otshe matiku ya mafu kupala kuva sileleto sa cisofu dwe. Hatiya taku sileleto siya sina n'rende wa sotshe sikaratu sa matiku, aniko, loko hisilondeti, singavhonetela kuchugwatisa kusimama ka wuhambanisi wa vathu wufumaku dihanyu da ditiku:

1. Kutsimbitisa wugondisi wa vanana ngu lidimi valiwombawombaku;
2. Kucharihisa vagondisi kasi vasikota kugondisa ngu tidimi tatingi;
3. Kuthola vagondisi va wuchari ni cigondo sohambanahambana;
4. Kuthumisa mabhuku ya wugondisi yotshanganisa;
5. Kuvanga sikolwa sogondisa makungu yoyelana ni n'tumbunuku.

Sileleto sivila timale hambu kuxula mawonela, mazumbelo, mahanyelo, magondiselo ni sihena sa vathu aniko, n'kongometo wochugwatisa mahanyela ya vathu mafuni ngu mbimu ya yombilapha ni yolapha, wuvila n'tamu wa votshe vathu vaku ni n'rwalu wa kufuma.

CIGAVA CA WUMBIDI. N'talu wohambanahambana wa tidimi Afrika

Mahungu yohetelela

Ditikuhombe Afrika, dini 20% ya mafu (30 wa magidhi ya km), 16% wa citsungu ca mafu (1.300 wa magidhi ya vathu) ni 25% wa 2000 wa tidimi ta mafu. Afrika ditikuhombe dokarata mayelanu ni mazumbelo, wukhalu, wufumi, wuthu ni tidimi. Hambiketo, takoteka kutumbula tinyumba ta hombe ta tidimi kota yikombisaku mapa ya 1. Wuphempa wa Afrika kuni tidimi ta linyumbahombe Afro-Aziyatiku nakuve, Afrika wa Wulambwe ka Sahara kumaneka tidimi ta linyumbahombe Nigeri-Kongu. Tinyumba tiya ta tidimi ta Afrika, tifenengeta wukhalu wa hombe wa ditikuhombe Africa niku tini n'tengo wa wungi wa vawombiwombi. Hagari ka tinyumba tiya, kuni tidimi ta Nilo-Saharyana timahaku m'mhinganu wa wupfutukani wa m'lambu wa Nilo ka cipandi ca wulambwe wa dezerto ya Sahara. Ka cipandi ca N'swaditambo wa ditikuhombe Afrika wuxayisa tidimi ta Khoyisani. Kasi Madagaxikari, kuni cimalgaxe iku lidimi litumbunukaku ka linyumba la Awuxitronesia (Malaio-Polinezya) ka cipandi ca cirendelwa ngu mati ca N'caditambo ka ditikuhombe Aziya. Hahandze ka tidimi tiya, Afrika kathumiswa tidimi ta kale ka vakoloni: Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa, hinobwabwata ngutona masoni. Mapa ya 1 yakombisa timwani tidimi tonga (Afrikaner¹ ni Kriyolo² ya Kabhu Vheridhi) titumbunukaku ngu ka tidimi ta wulenge, aniko, tini n'tengo wa wudotho wa vabwabwati Afrika wa Wulambwe ni Kabhu Vheridhi. Ngu magwitu, Afrika kuni n'cawa wa 23 kala 40 wa tidimi ta linyumba la tidimi ta wuduma, limwelo la kona kubwabwatwaku Mosambiki.

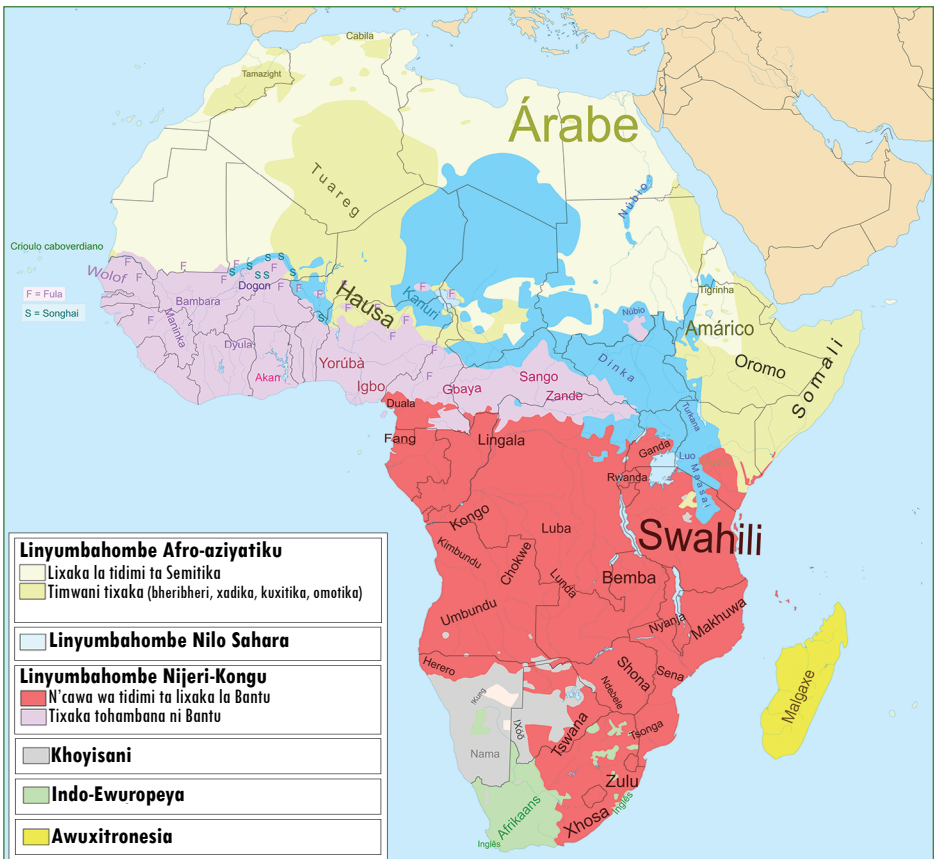
Linyumbahombe Afro-Aziyatika litumbunukisa mazana ya mangi ya tidimi tilumbaku n'chanu wa tixaka ta tinyumba tonga: Semitika, Bheribheri, Kuxitika, Chadhyana ni Omotika. Ciarabhi, ca lixaka la Semitika, ciwombawombwa kotshe wuphempa wa Afrika, Peninsula Arabika hambani ni ka matiku ya Hagari ka N'cadidambo. Lidimi liya lini 300 wa magidhi ni kupinda la vabwabwati kota lidimi la mavelekwa ni vamwani vavangi valibwabwataku kota lidimi la wubhindi. Ciarabhi lidimi lotshanganisa vathu va tidimi tohambanahambana lithumiswaku ka wukhokheli wa vasulumani (lidimi la Alikorawu). Hambitaku Ciarabhi cihangalakiti ngu matiku a mangi. Mabwabwatelo ya cona mahambaniti ngutu ngu ditiku ni ditiku. Hambiko, Ciarabhi ca mabhuku ni ci cithumiswako m'fumuni catshanganisa votshe vawombiwombi va cona. Timwani tidimi ta Semitika i Cihebarayiku cibwabwatwaku Izarayeli ni Ciamariko ciwombawombwaku Etiyopya. Cioromo iku Cisomali lidimi lilumbaku n'cawa wa tidimi ta Kuxitika timanekaku cipandi ca N'caditambo wa Afrika. Wuphempa wa N'swadidambo wa ditikuhombe Afrika, himana Beribere, Tamazigwe iku tidimi ta Marokuxu hambani tidimi ta Vatwaregwe hagari ka Sahara. Ka cipandi ca Wulambwe, hitshangana ni Cihausa citaku ngu ka linyumba la Chadhyana. Lidimi liya lini n'tengo wa 50 wa magidhi ya vabwabwati Wuphempa wa Nijeriya ni ka matiku ya vaakelani ni Nijeriya. Ngu n'tengo wuwa, Cihausa civa ka n'cawa wa tidimi tibwabwatwaku ngutu ka cipandi ca Afrika wa Wulambwe ka Sahara.

1 Afrikaner lidimi libwabwatwaku ngu sivelekwa sa vakoloni vakuta ngu Holanda, vangaaka ka cipandi wa Afrika wa Wulambwe. Lidimi la linyumba la Indo-europeya lilumbaku lixaka la Jerimani.

2 Kriyolo lidimi lopatela ngu kumanana ka tidimi, lityiswaku ngulidimi limwelo la ditshina. Kriyolo ya Kabhu Vheridhi yitiya ngu Ciputukezi kota ditshina kufana ni Kriyolo ya Gine Bhisawu ni ya Sau Tome. Aniko, Kriyolo ya Kabhu Vheridhi, ya Gine Bhisawu ni ya Sau Tome, tidimi tiraru tohambanelana.

Tidimi ta linyumba Nigeri-Kongu tingi (tahoka n'tengo wa 1500 wa tidimi) kambe tiwombwawombwa ngutu ka cipandi ca Afrika wa Wulambwe ka Sahara. Ka n'cawa wuwa, haxungameta tidimi tokari kufana ni Ciwolofu ca Senegali, Cifula cilumbaku citshungu ca vatsimbili vombina mwaya va cipandi ca N'swadidambo, Cimande, Cimandinga, Cinambara, tidimi ta n'cawa wa Guru timanekaku Burkina Faso, Cikwa, Ciakani, tidimi Adamava-Ubangi kufana ni Cigbaya ni Cizande. Ciyoruba ni Ciigbo ca n'cawa wa Benwe-Kongu tilumbaku ditiku da Nijeriya, tini n'tengo wa wungi wa vabwabwati kupala timwani tidimi ka cipandi ciya. Kasi, n'ndani ka tidimi ta linyumba hombe Nigeri-Kongu, kumaneka lixaka la hombe ngutu la tidimi ta Bantu. Lixaka liya, lini hagari ka 500 wa tidimi tiwombawombwaku ka cipandi ca Afrika wa Wulambwe ka Sahara. Ka linyumba liya, Ciswahili lidimi la wumbidi ka kutala ka vabwabwati va n'tengo wodingana 100 wa magidhi ca cipandi ka N'cadidambo wa Afrika. Timwani tidimi ta Bantu timaneka tidi n'tengo wa 10 wa magidhi ya vawombiwombi kufana ni: Cizulu, Cirwanda [Kinyarwanda], Cixona, Cinyanja ni Cilingala. Totshe tidimi ta n'tumbunuku ta Mosambiki tilumba n'cawa wuwa wa tidimi ta Bantu.

Mapa ya 1. Tinyumba ta tidimi hombe ta Afrika

Wuziwi n'tengo wa ditshuri wa tidimi ta Bantu nguko, tingacikarata kuphaka lidimi ni kutala ka kuhambanelana ka lona ngu kunava ka miganga ya vabwabwati (Marten 2020). Vagondi vokari va tidimi vawomba taku, tidimi ta Bantu tapinda n'tengo wa 600 wa tona. Mabhuku ya *Ethnologue* (<http://ethnologue.com>) makombisa n'tengo wa 543 wa tidimi ta lixaka la Bantu, *Glottolog* (<http://glottolog.org>) andzivisa n'xayu wa 558 wa tidimi. Ngu dimwani dikhelo, vagondi vokari vayema ni n'tengo wa 450 wa tidimi. Wukambanisi wa tidimi tiya, wumahwa ngu makungu ya n'gondi wa tidimi Malcom Guthrie, wu angaabanisa totshe tidimi ta Bantu ngu 16 wa miganga yotikomba ngu tiletera tokhukhela A kala S (wonisisa Mapa ya 2). N'ndani ka n'ganga ni n'ganga, kuni micawa ya tidimi (cifananisu ngu ciya: S60, cikombisa n'cawa wa Copi) ni lidimi limwelo ngu limwelo likombiswaku ngu wubhali wa letera ni tinombora (cifananisu: S61 cikombisu ca Cicopi, S62 cikombisu ca Gitonga).

Ditabhela da 2. Miganga ya tidimi ta Bantu ni wukombisi wa tidimi tokari

N'ganga	Ditiku	N'tengo wa tidimi	Tidimi
A	Kamaroxi, Gine Ekwatoriyali, Gabhawu	50-70	Cifang, Cidwala, Cibasaa
B	Gabhawu, R Kongu, RD Kongu	50	Citeke, Cinzebi, Cimyene
C	R Kongu, RD Kongu	70-80	Citetela, Cilingala, Cimongo-Cikundo, Ciyaka
D	RD Kongu	30-40	Cilega, Cikomo, Cibali
E	Keniya, Tadzaniya	20	Cikikuyu, Cikamba
F	Tadzaniya	10	Cisukuma, Cinyamwezi
G	Tadzaniya	20-30	Ciswahili, Cigogo, Cibena
H	R Kongu, RD Kongu, Angola, Gabhawu	10	Cikikongo, Cikimbundu, Ciyaka
J	Uganda, Ruwanda, Burundi	60	Cikinyarwanda, Cikirundi, Ciluganda
K	Angola, RD Kongu, Zambia	30	Cichokwe, Ciluchazi, Ciluvale
L	RD Kongu, Zambia	20	Ciluba, Cilunda, Ciruund, Cisanga, Cikaonde
M	Zambia, RD Kongu	30	Cibemba, Cilamba, Citonga
N	Malawi, Mosambiki, Zambia	10-20	Cinyanja, Cisena, Cinyungwe, Cisenga
P	Tadzaniya, Mosambiki	10-20	Cikhuwa, Ciyawu, Cikondi, Cilomwe
R	Angola, Namibya	10	Ciwumbundu, Cindonga, Cihereru
S	Zimbabwe, Bhotswana, Afrika wa Wulambwe, Mosambiki, Lesotho, Eswatini	20-30	Cizulu, Cikhoza, Cixona, Citswana, Cichangana, Cicopi, Cindebhele, Cisuthu, Cithwa, Cindawu

Wuchari wa mazumbelo ya tidimi ta Bantu

Totshe tidimi ta Bantu, kota titumbunukaku ka linyumba limwelo, tafengela wumbeko ni mazumbelo yofana ya mapswi, wumbeko yofana ya sigondo ya sipfumawulwana ni sa cichamuselo ca mathumiselo ya lidimi (garamatika).

Ka sigondo ya sipfumawulwana, tidimi ta Bantu tathumisa m'pimu wa m'pfumawulu kasi kuhambanisa mapswi ni mazumbelo ya ta garamatika (ka tidimi tonga Ciputukezi, cithumisa cihiko, kasi kuhambanisa chamuselo ya mapswi hahandze ka m'pimu wa m'pfumawulu), tini sitatisu sokari simanekaku ka tidimi tiya (sitatisu sa n'thompfhuni, sitatisu sa korokoroni, sitatisu sa madhedheni ni sitatisu sa wulakani) sihambanaku ni n'talu wa tidimi ta mafuni. Hahandze ka sitatisu, tidimi ta Bantu tatihambanisa ngu kuva ni mipfumawululidimini (makliki), iku lixaka la m'pfumawulu la n'kanani limahwaku ngu lidimi, madhedhe lisikavhunetelwi ngu maphaphuni. Lixaka liya la m'pfumawulu lita ngu ka sitatisu sa tidimi ta Khoyisani aniko, litshapede ka Citsonga, Cizulu, Cikhoza ni tidimi tokari ta Wulambwe ka Mosambiki, iku Cichangana ni Cironga.

Ka garamatika, wumbeko ni wululami wa n'cawa wa matina sivangelo sifanaku, ka totshe tidimi ta Bantu. Otshe matina malumba n'cawa wokari wuhambanaku ni yimbi ngu cithangi. Kota cifananisu, ka Cicopi hiwona taku ditina: **m'-thu** (*mu-*; **m'/n'-**) dilumba n'cawa 1 aniko, ditina **ci-manga** dilumba n'cawa 7. Tidimi tiya, tini n'tengo wa 20 wa micawa ya matina yohambanelana. Sithangi sa micawa sithuma kuhambanisa n'tengo wumwewo ni wotala ka matina (**m'thu** [n'cawa 1] - **vathu** [n'cawa 2]). Kupatana ka matina ni n'cawa kutolovela kufumwa ngu wuchamuseli wa: vathu, minhonga, cigotso ni simwani. Tidimi ta Bantu tihambanisi cirambu ca wuhwana ni ca wusikati ka garamatika kufana ni n'talu wa tidimi ta Ewuropa. Wutshangani wa didina ni n'cawa wa kona wukoteka ngu kufana ka cithangi ca n'cawa wa didina hambani ni cithangi ca wululami ca otshe mapswi ya cigava matshanganaku ngu ditina (cifananisu: sikombazumbelo, wunombori ni simaho). Ka cigava tilandelako, wonisisa cifananisu ca Cicopi:

- **Tikhukhu tiya ta mina ta timbidi talwala.** (n'cawa 10)
- **Minhonga yiya ya mina ya yimbidi yawoma.** (n'cawa 4)

Simaho satumela kuyamukela n'cawa wohambanelana wa ciyakidipswi songa sithangi sa n'cawa wa ditina, siyaki sa vathu, siyaki sa n'tengo (wumwewo ni wotala) ni sa m'mahi hambani ni sihetisi, sikombisu sa mbimu ni sa wukaneti, siengetelisa cimaho sikombisaku sigava sohambanahambana sa wugava ni sa wuchamuseli (ciengetelisa cimaho ca wuvangisi *-is-*, ciengetelisa cimaho ca wumaheli *-el-*, ciengetelisa cimaho ca wumahelwi *-iw-*). Ka cifananisu ca cigava ca hahatshi, cimaho **anavabhikela** cihikomba: cithangi ca m'mahi **a-** cilulamaku ni m'mahi **hahani** (n'cawa 1); cithangi ca mbimu yitaku **-na-**, cithangi **-va-** cilulamaku ni cihetisi **vapfhumba** (n'cawa 2), ciengetelisa cimaho ca wumaheli *-el-*, cikombisaku m'mahelwi (**iku vapfhumba**).

- **Hahani a-na-va-bhik-el-a sihaka (vapfhumba).**

Ka timwani tidimi ta Bantu, kufana ni Ciswahili, hamana sigava siku ni mazumbelo onga ya hingamaxawutela citimwi:

- *Mwalimu a-ta-wa-let-e-a (wageni) chakula.*

‘N’gondisi wavawiyisela sakudya (vapfumba)’.

Kota hingatiwona ka cipandi ciya, tapfisiseka to, tidimi ta Bantu, tini matimu ya n’tumbunuku wumwewo, tini mapswi ni garamatika matihambanisaku ni n’talu wa tidimi tohambanahambana mafuni.

Tidimi, miganga ni citshungu

Ka cipandi hingagonda citimwi, hiwoni mazumbelo ni wutumbunuki wumwewo wa tidimi ni micawa ya sitshungu sa Afrika. Aniko, tini lisima kumbasisa wuhombe wa tidimi ta Afrika kukhukhela ka mawonela yawa: kuhambanahambana ka vabwabwati, mahanyelo ya tidimi ni vathu, mawonela ya vabwabwati mayelanu ni wuthumisi wa tidimi, chachazelo wa makungu ya mathumiselo ya tidimi ka wutomi wa vathu ni ka mithumu ya wugondisi, kuhambana ni kupfisisana ka sidimyana sa miganga silumbaku lidimi limwelo. Kutala ka tidimi titumbunukaku ka linyumba mwendo ka lixaka limwelo ni tohambana ka ditikuhombe Afrika, titaliseka kumaneka wukhalu wumwewo. Cigelo ciya, miganga yokari yini pfilupfilu yohangalaka ya micawa ya tidimi. Kota cikombisu, ditiku da Nijeriya dini kupinda 400 wa tidimi ta tinyumbani tohambanelana tisipfanani ngu n’talu wa tona. Cimwani cifananisu nja Repubhiliika ya Kamaroxi yiku ni n’tengo wodingana 300 wa tidimi, nakuve Repubhiliika Demokratikia ya Kongu kuwombawombwa n’tengo wopinda 200 wa tidimi. Loko hicixola matiku ya Afrika, tatumbuleka taku khakuna ditiku ni dadimwedo divaku ni lidimi limwelo, dwe. Ka matiku yokari, kuni lidimi liwombawombwaku ngu n’tengo wopinda 90% ya citshungu, kufana ni Cikirundi ca Bhurundi ni Cikinyarwanda ca Rwanda. Ka matiku ya Afrika kubwabwatwa mazana a mangi ya tidimi.

Cikaratu ca hombe cimanekaku Afrika ngupwateka ka n’tengo wotiya wa tidimi tiwombawombwaku ngu vathu. Mhaka yiya, yihumelela nguko tatandeka kuhambanisa lidimi lokari ni sidimyana sa lona sibwabwatwaku ka n’ganga. Loko hiciveka phuhu mapulanu ya matumelaku kota lidimi nguti vathu va citimwi (vakoma) vawombawombaku ni kubhala hahandze ka tiya vathu ngu n’talu wa wona vabwabwataku, makhinga mathumiswaku ngu vagondi va tidimi kasi kutumbula tidimi tofana ni tohambana ngu kupfanana ka tidimi. Loko vathu vambidi vacipfanana, vagondi va tidimi vatalisela kutumela taku valeya valumba lidimi limwelo. Aniko, wupfanani wa tidimi wuni kuraru. Tingamaha to, vathu va n’ganga **A** vapfanana ni vathu va n’ganga **B**, kasi avawa vapfanana ni va n’ganga **C**, kuve vathu va n’ganga **A** ni **C** vasipfanana. Civangelo ciya, cimanekaku ka tidimi ta makhelo ohambana mafuni, cidhanwa kota `wusimami wa lidimin’ganga. Tidimi ta Bantu, ngu n’tiyisu, tini sikombisu sa singi sa wusimami wa lidimin’ganga, hambi ni pfilupfilu wa tidimi tiku ni wupfanani wa wudotho. Kota cifananisu, Cichangana ca Mosambiki ni ca Citsonga, cibwabwatwaku Afrika wa Wulambwe, capfanana nguko tidimi titumbulukaku ngu kunava ka lidimi limwelo liya lingatumbulukisa Cirona ni Citwaha. Cifananisu ciya,

hacimana ka kupfanana ka Cikhoza ni Cizulu, iku tidimi tofana, titimbulukaku ka n'cawa wa tidimi ta Nguni ka cipandi ca Afrika wa wulambwe. Ka mazumbelo awa, katumelwa taku kuni "lidimihombe" liya litumbunukisaku sidimyana hambi ni tidimi. Kota cikombisu ca lidimihombe, Ciarabhi cini zumbelo yobhalwa (Ciarabhi cobhalwa ca cingweno) ni n'talu wa tidimin'ganga/sidimyana ta Ciarabhi (Ciarabhi magrebhino, Ciarabhi Hasaniya, Ciarabhi ca Libhya ni Ciarabhi ca Gibita) combipfanana.

Loko ditiku dicixuva kuva ni makungu ya mathumiselo ya tidimi ka dihanyu da vathu ni ka mithumu ya wugondisi, tasindziseka kuxuxa mayelanu ni mabhalela yofana, mathumiselo ya mapswi ya wuchari wa tigondo tohambanahambana, kubhala mabhuku ya wugondisi ofana hambi ni ohambana kasi mathumiswa ngu micawa ya sidimyana sa lidimi limwelo. Aniko, mapulani yawa matandeka Afrika, nguko mimhinganu ya matiku ya Afrika yingabhandwa ngu vakoloni yakabanisa miganga ya lidimi limwelo. Mimhinganu yiya ni n'tamu wa tidimi ta vakoloni yiyengetede kuhambanisa ka tidimi timweto. Ciwolofu ca ditiku da Senegali ni Gambia, Cihausa ca Nijeriya ni Nijeri hambi Cichangana ca Mosambiki, Afrika wa Wulambwe ni Zimbabwe ndzhifananisu sa kuhambaniswa ka tidimi timweto Afrika.

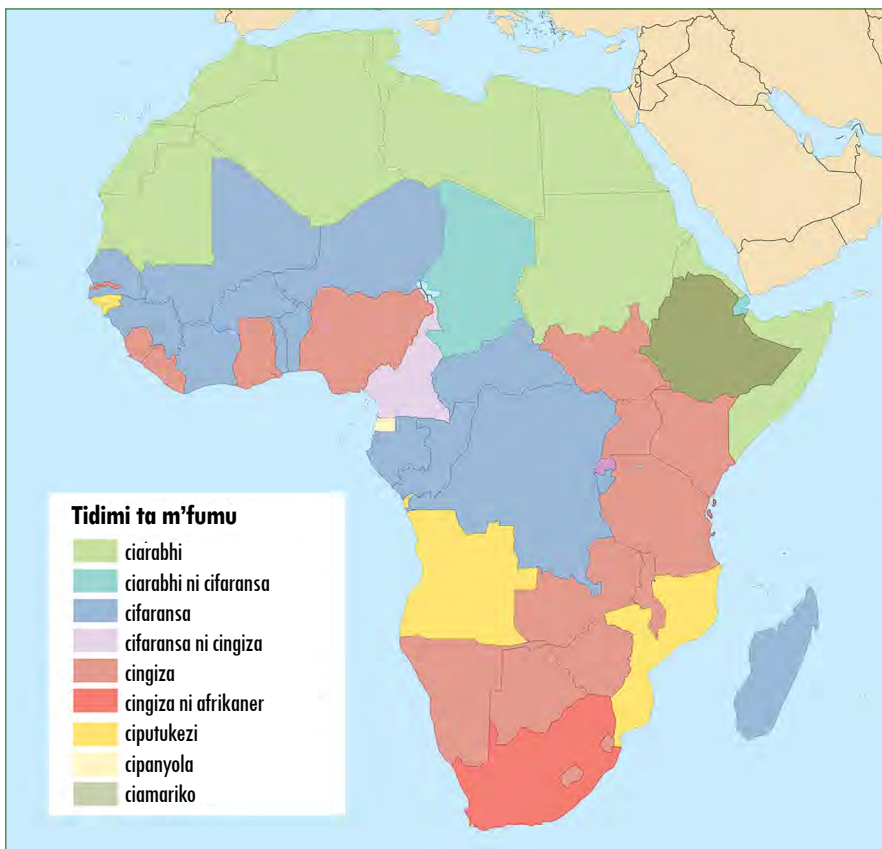
Tini lisima kuwonisisa to, kasi mapulani muni mathumiswaku kasi kulondola n'talu wa kuhambanahambana wa tidimi ta ditikuhombe Afrika, vabwabwatisaninisa kucani vathu va tidimi tohambana niku, yimahisa njani mifumu ya matiku kasi kubhindula n'talu wa tidimi tohambanahambana. Titalisela kuva citoloveto to Afrika, kumana n'thu wopfisisa tidimi tiraru, muni hambi ni n'tengo wopinda. Mutibhazara ni mim'pfilupfiloni ya madhoropa ya Afrika, cihena cipfa vathu vacibhulisana ngu tidimi tohambanahambana. Kupfanana ka vathu kungakotwa ngu kufana ka kudotho ka kunava ka tidimi tawe hambi ngu kusimama ka lidimin'ganga. Ngu dimwani didhawa, ka matiku ya Afrika, kutolovelwa kuchatwa lidimi lotshanganisa hambi ni lidimi la wukoma kasiku votshe vathu va tidimi tohambanahambana vapfisisana. Mapa ya 1 yikombisa tidimi tiwombawombwaku ngu vathu vavangi. Tidimi tiya tathumiswa kota tidimi totshanganisa vathu, tagondwa kota tidimi ta wumbidi ngu vahanyi va minganga yombitibwabwata kota tidimi ta mavelakwa. Ciswahili ca Tandzaniya, cikombikisu cibzwanyatisaku mapswi ya sigava cingapinda. Lidimi liya, lilumba n'cawa wodingana 10 wa makhulu wa vathu vahanyaku tibambe/tikasa ka linene la Tandzaniya aniko, m'mhunu, lidimi la wumbidi liwombawombwaku ngu magidhi ya vathu ka matiku ya Tandzaniya, Keniya, Uganda, Ruwanda, Bhurundi ni cipandi ca N'caditambo wa Repubhlika Demokratika ya Kongu. Mayelanu ni mitengo yokala vabwabwati va tidimi Afrika, Ciswahili, lidimi la wumbidi liwombawombwaku ngu n'tengo wa 50, 100 kala 150 wa magidhi ya vathu. Ngu magwitu, Ciswahili lidimi libwabwatwaku ngutu ka cipandi ca N'caditambo wa Afrika wa Wulambwe ka Sahara.

Kutshangana ka vathu va tidimi tohambanahambana, titumbulukisa mapijini iku m'patelo wa tixaka ta tidimi matolovelaku kumbava lidimi la mavelekwa la vathu. Aniko, loko dipijini, ngu kutsimbila ka mbimu diciphela kuva lidimi la mavelekwa la vathu vavaphya, dahenduka diva Dikriyolu (Kriyolu). Cilingala, lidimi lotshanganisa libwabwatwaku Wuphemba wa n'swadidambu wa Repubhlika Demokratika ya Kongu ni Cisango, lidimi lotshanganisa limanekaku Repubhlika Sentru Afrikana sikombisu sifakazelaku wutumbunuki wa tidimi kokhukhela ka mapijini, m'patelo wa tixaka ta tidimi. Timwani

tidimi tithumisa ditshina da tidimi ta wukoloni i Dikriyolu da Kabhu Vheridhi (ditshina dalona i Ciputukezi), ‘Dipijini da Cingiza’ diwombawombwaku Nijeriya. Hahandze ka m’patelo wa tidimi (mapijini) ni makriyolu, Afrika kataliselwa kuthumiswa ngutungutu tidimi ta wukoloni kota tidimi ta wukoma ni totshanganisavathu va cinthu combifana.

Kukarata ka mazumbelo ya tidimi da ditikuhombe Afrika kuyengetelwa ngu tidimi ta wukoloni: Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa. Kota hitzivaku, tidimi tiya titile ni vakoloni, aniko, nyansi tidimi ta wukoma ni ta wugondisi ka matiku okhululeka ya Afrika. Loko hiciwona mapa ya 3, hinakocana ni tidimi tithumiswaku ka wukoma, Afrika. Ka n’cawa wuwa, kapatwa Ciarabhi ni Ciamariko sibwabwatwaku ngu kale ka magidhi a malembe ditikuhombe Afrika. Taxamalisa taku ka otshe matiku ya Afrika, tidimi ta wukoloni ngutona tithumiswaku ka m’fumu ni ya wugondisi kuveti tibwabwatwa ngu n’tengo wa wudotho wa vahanyiditiku kota tidimi ta mavelekwa.

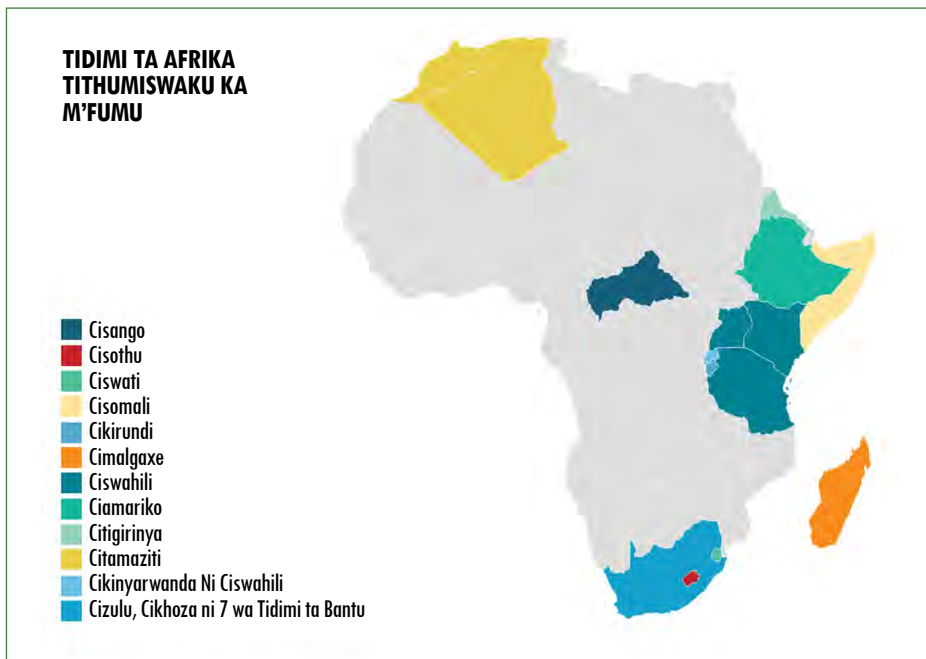
Mapa ya 3. Tidimi ta m’fumu ka matiku ya Afrika

Ciyelulelo: Yibhatwe ngu kutekelela tinombora ta Leclerc, J.
L’amenagement linguistique dans le monde (<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

Rengu ya yinene yidinave yokweleta tidimi ta n'tumbunuku wa Afrika ka wukoma ni mithumu ya m'fumu kufani ni ti tihumelelaku ka matiku okari mafuni. Mapa ya 4 yikomba matiku mangakweleta tidimi ta n'tumbunuku ka m'fumu ni ka wukoma (hahandze ka Ciarabhi). Hambiko, kugakweleta kuwa kurandelwa ngu sikaratu ngu mhaka ya kupwateka ka bhindulu ya lidimi ni kukanakana kusawula tidimi litshanganisa votshe vathu va ditiku hagari ka n'talu wa tidimi tohambanahambana. Ngu mhaka yiya, matiku mawekelela kuchata lidimi la wukoloni kota, lidimi lombina nyane, lisikotaku kupfananisa vathu va tidimi tohambanahambana n'ndani ka ditiku dokari. Ngu magwito, mapimu yothumisa lidimi lokari ka mithumu ya m'fumu ni ya wukoma makoteka ngu kumaneka ka madheve yovanga makungu ya tipulani ta kukweleta lisima la lidimi, wubhali wa milayu, mabhuku, sichamuselomapswi sa wuchari wa tigondo tohambanahambana ni simwani sa lisima ka n'thumu wuwa. Ngu sivangelo siya, mangi mapulani ya matiku ya Afrika manavelaku kukweleta tidimi ta n'tumbunuku aniko, ngu kutala ka wona matalisela kwambiya masoni.

Mapa ya 4. Tidimi ta n'tumbunuku timanekaku ka m'fumu matikoni ya Afrika

Ciyelulelo: Leclerc, J. *L'aménagement linguistique dans le monde*
[\(http://www.axl.cefano.ulaval.ca/\)](http://www.axl.cefano.ulaval.ca/).

Ciswahili, lidimi la wukoma ni m'fumu kufana ni Cingiza Tandzaniya ni Keniya. Aniko, mathumisela ya tidimi tiya kuhambaniti ngu kumbidi. Cingiza citaliselwa kuthumiswa ka mithumu ya cithawu yonga: m'fumuni, tikoponi, sikolwani sa citimwi ni ka mabandza yotshangana ni vapfhumba va matiku. Kasi Ciswahili (Ciswahili cibwabwatwa ngu n'tengo wa 90% wa vahanyiditiku da Tandzaniya), cithumiswa kota lidimi la mabandza ya vahanyiditiku. Makungu ya mathumiselo ya tidimi ta Afrika wa wulambwe, mahambanile ngutu ni ya n'talu wa matiku ya Afrika. Ciwumbi ca ditiku da Afrika wa Wulambwe cikweletiti 11 wa tidimi ta n'tumbunuku (Cizulu, Cixosa, Cipedi mwendo Cisothu ca Wuphemba, Cisothu ca Wulambwe, Ciswati, Citswana, Cindebhele, Civhenda, Citsonga mwendo Cichangana) ni tidimi timbidi totumbuluka Ewuropa (Cingiza ni Afrikaneri) ka mithumu ya m'fumu ni wukoma. Ngu mahelo yiya, diporovhinsya ni diporovhinsya datumwetwa kuchata tidimi tiraru mwendo muni kasi kutithumisa ka mithumu ya m'fumu. Aniko, ditshuri da mhaka dikomba to, Cingiza ciwombawombwaku kota lidimi la mavelekwa ngu n'tengo wa 10% wa citshungu, lidimi li lifumaku ngu n'tamu ditiku da Afrika wa Wulambwe. Wuthumisi wa tidimi ta n'tumbunuku wungati cikaratu. Mahungu ya Repubhilika Demokratika ya Kongu makomba to, Cifaransa lidimi la limwelo lithumiswaku ka m'fumu hagari ka 200 wa tidimi ta n'tumbunuku tiwombawombwaku ditikoni. Ka mamwani matiku, katsimbitiswa mithumu yoxuva kuthumisa tidimi ta n'tumbunuku ka mithumu yokari kufana ni ya wugondisi.

Nguko ya kutala ka tidimi Afrika, kutala ka vathu va Afrika vahanya ngu kuyabanisa wuthumisi wa tidimi timbidi, tiraru ni timwani vabwabwataku ngu makhalu okari ohambanelana. Ngu mahelo yiya, vatolovela kuthumisa lidimi la mavelekwa wuxakani hambani ni vathu va lidimi lofana aniko, ka wutomi wa ditshiku ni ditshiku madhoropani vatalisela kuthumisa lidimi lotshanganisa (Ciarabhi ni Cilingala) ka: wukwevi mwendo mabhindu, makhalu wa m'fumu, ka mithumu ya wugondisi, ka mithumu ya kuhaxa mahungu (tiradiyo ni mithumu ya cibukabuka). Tidimi ta wukoloni (Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa) tiwonwa kota tidimi totshuketisa vathu ka wukoma ni kuyandzisa wuzivi. Kutalu ka tidimi tiya ta wukoloni, titalisela kuva ta mifumu ni ta milayo ka matiku ya Afrika.

Kuhenduka ka mazumbelo ya tidimi ka matiku kariyela mhangu ya kunyamalala hambani ni ya kuciciswa ka tidimi tokari ngu timwani towombawombwa ngutu kufana ni tidimi totshanganisa vathu va matiku ya miganga yopata ya m'patanu wa matiku. Tonombora ta wugondi wa nitengo ya vathu tikomba to, ngu ditshuri, Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa tayengetela kudotho kudotho mitengo ya vabwabwati, kota lidimi la mavelekwa ka matiku a mangi ya Afrika. Hambiketo, tidimi ta n'tumbunuku tingadi ni n'tamu wohanya. Atiya tivhaleli mawonela mawombaku to, ngu kutsimbila ka melembe okari, kuhambanahambana ka tidimi ni mitumbunuku ya ditikuhombe Afrika tinathuka tiva phangoni ya wutomi.

CIGAVA CA WURARU. Tidimi ni wugondisi Mosambiki

Tidimi ta Mosambiki

N'talu wohambanahambana wa tidimi ni mitumbunuku cikombisu ca tithomba ta Mosambiki. Ditiku diya diyakwa ngu tidimi ta tinyumba tohambanelana iku tiya: n'cawa wa tidimi ta Bantu/ tidimi n'tumbunuku ta Mosambiki titumbunukaku ka linyumba la Kongu-Kordofaniyana; Ciputukezi, Cingiza ni Cifaransa titumbunukaku ka linyumba la Indo-ewuropeya; Cigujarati, Ciurudhu, Cihindu ni Cimemane ta linyumba la Indo-ariyana (Lopes 1998); Ciarabhi ca linyumba la Afro-aziyatika ni lidimi la wuduma la Mosambiki lilumbaku linyumba la tidimi ta siduma. Kumaneka ka micawa yokari ya vakwevi vota ngu matiku ya Afrika (Nijeriya, Repubhlika Demokratika ya Kongu, Ruwanda, Bhurundi) ni ya Aziya (Indiya, Pakixitawu, Libhanu, Bangladheji, Xina) yayengetela kunona ka mazumbelo ya tidimi ni sihena sohambanahambana Mosambiki.

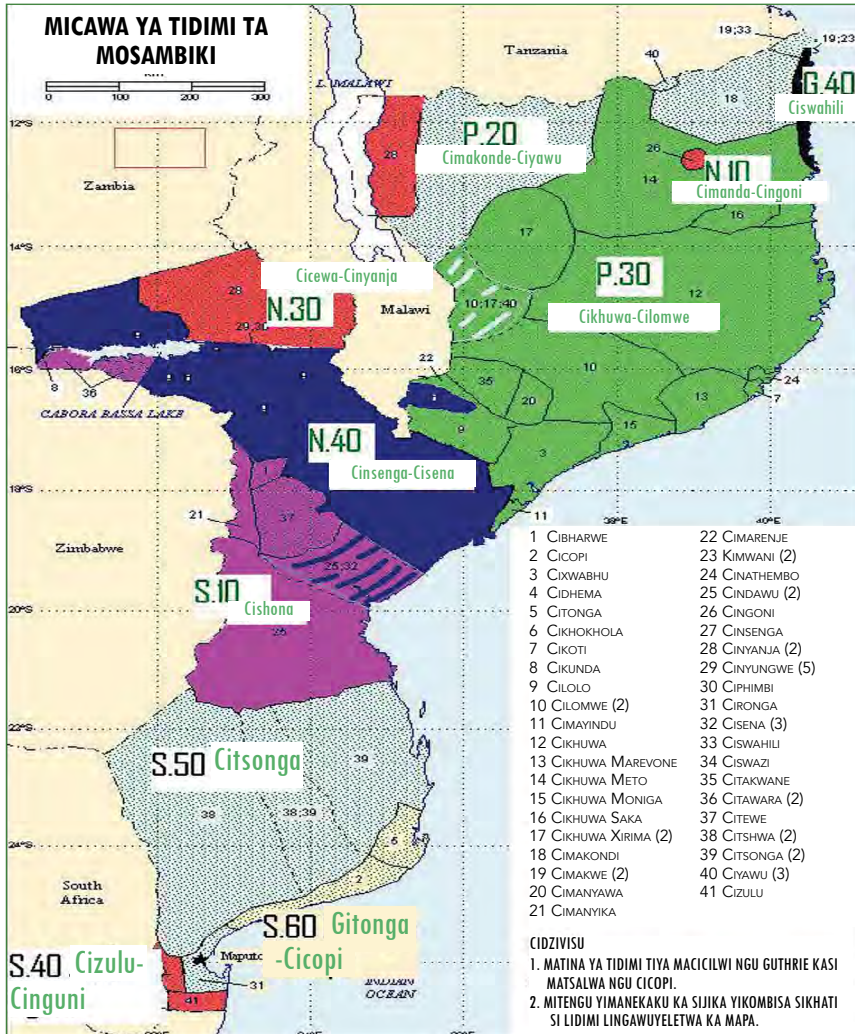
Vahanyiditiku da Mosambiki (cipandi ca 81.8%), vawombawomba tidimi ta Bantu (INE 2019). Tidimi tiya tathumiswa ka mithumu ya wugondisi ngu tidimi timbidi, tamaneka ka makungu ya kurikulu ya wugondisi wa sigondo sa cikola ca cigava ca wumbidi (sekundariya) ni ku tagondwa ka sikolwa sa hombe (kurusu ya wugondisi wa tidimi ta Bantu, Univherisidhadhi Eduardo Mondlane, ka tikurusu ta wugondisi wa tidimi ta wukoloni ka Univherisidhadhi Pedagojika, Univherisidhadhi Save, Univherisidhadhi Pungwe, Univherisidhadhi Licungo ni Univherisidhadhi Rovuma). Ciputukezi, lidimi la m'fumu ni wukoma Mosambiki, liwombawombwa ngu n'tengo wa 47.3% wa vathu (16.5% kota lidimi la mavelekwa kasi 28.8% kota lidimi la wumbidi) (INE 2019). Wuzivi wa lidimi liya wuhambana ditikoni. Vagondi va Ciputukezi Mosambiki vatalisela kuwomba taku, Ciputukezi ca Mosambiki cimaneka ka ndzila ya kutihambanisa mazumbelo ni Ciputukezi ca Portugali nguko, cahanyisana ni tidimi ta Bantu. Timwani tidimi tonga Cigujarati, Ciurudhu, Cihindu, Cimemane ni n'talu wa tidimi ta hahandze (tidimi ta vayendeliditiku) titolovelwa kuwombawombwa ka makhalu yokari ngu vahanyi va ditiku vangakholwa Mosambiki. Kasi Ciarabhi, cathumiswa ka wugondisi wa Alikorawu ka madharasa ni sikola sa cisurumana. Lidimi la wuduma lagondiswa ka sigondo sa cigava cophela ka sikolwa sa vanana va sikaratu sa mavelekwa ni ka wugondisi ngu tidimi timbidi. Hahandze ka sigondo sa cigava copheta, lidimi la wuduma lagondwa ka sitututu sa wucharihisi wa vagondisi va sigondo sa cigava cophela ni sa wugondisi wa vathu va hombe hambani ka wugondisi wa lidimi la wuduma ka Univherisidhadhi Eduardo Mondlane. Cingiza ni Cifaransa sagondwa ka sikolwa sa cigava ca wumbidi (sekundariya) ni ka makurusu ya sigondo sa hombe maunivherisidhadhi ya Mosambiki. Ngu magwito, Cingiza ca wombawombwa ngu n'talu ka sikolwa ni mithumu ya vanyane.

Tidimi ta Bantu ta Mosambiki

Mayelanu ni Guthrie (1967-71), tidimi ta Bantu ta Mosambiki tihambanisitwe ngu mune wa miganga (G, P, N, S) ni n'chanu wa micawa ni yiraru: n'ganga G, n'cawa G40 (Ciswahili); n'ganga P, n'cawa P30 (Ciyawu) ni n'cawa P30 (Cikhuwa-Cilomwe); n'ganga N, n'cawa N30 (Cicewa-Cinyanja) ni n'cawa N40 (Cinsenga-Cisena); n'ganga S, n'cawa S10 (Cishona), n'cawa S50 (Cithwa-Xironga) ni n'cawa S60 (Cicopi) (wonisisa Mapa ya 5 hahatshi):

Mapa ya 5. Miganga ya tidimi ta Bantu ta Mosambiki

Ciyelulelo: Rego (2012:17), angahiwa ngu n'vangi Kröger (2005).

Sigondo sa mazumbelo ya tidimi ta Mosambiki sokhukhela 1975 kala makono, khasipfanani mayelanu ni n'tengo wa tidimi ta Bantu tiwombawombwaku ditikoni (mitengo wuwombwaku ngu sigondo yikhukhela 8 kala 44 wa tidimi tilumbetwaku kuva Mosambiki). Ditshuri dombakanetwa dafakaza to, kutala ka tidimi ta Mosambiki tini sidimyana sinavaku ngu miganga ya lidimi³. Tinombora ta INE (2019) takombisa taku, Mosambiki kuni tidimi tingalulametwa ka ditabhela da 3.

Ditabhela da 3. Longoloko wa tidimi tiwombawombwaku Mosambiki

	N'cawa (Guthrie 1967-71)	Wunomboro wa tidimi toyambaniswa ngu Guthrie (1967-71)	Tidimi ngu maporovhinsya	N'tengo wa vawombiwombi (Bhalela ya 2007)	N'tengo wa vawombiwombi (Bhalela ya 2017)	Matiku ya vaakelani mafengelaku lidimi limwelo
1	G40 Ciswahili	G42 Ciswahili	Kabhu Dheligadhu	15.255	26.261	Tanzaniya
2		G45 Cimwani	Kabhu Dheligadhu	77.915	88.035	
3	P20 Ciyawu	P23 Cimakonde	Kabhu Dheligadhu	268.910	58.984	Tanzaniya
4		P21 Ciyawu	Niyasa	314.796	433.790	Malawi ni Tanzaniya
5	P30 Cikhuwa- Cilomwe	P31 Cikhuwa	Kabhu Dheligadhu, Niyasa, Nampula ni Zambezya	4.097.788	5.813.083	
6		P32 Cilomwe	Nampula ni Zambezya	1.136.073	1.574.237	Malawi
7		P34 Cixwabhu	Zambezya	716.169	1.050.696	
8		P31C Cilolo	Zambezya		73.003	
9		P35 Cikoti	Nampula	60.771	57.423	
10	N30 Cicewa- Cinyanja	N31 Cinyanja	Niyasa ni Tete	903.857	1.790.831	Malawi ni Zambya
11	N40 Cinsenga- Cisena	N43 Cinyungwe	Tete	475.292	488.235	Malawi, Zambya ni Zimbabwe
12		N44 Cisena	Sofala ni Manika	1.218.337	1.578.164	Zimbabwe
13	S10 Cixona	S13a Cimanika	Manika	133.961	137.310	Zimbabwe
14		S13b Citewe	Manika	259.790	200.849	
15		S15a Cindawu	Sofala ni Nyembani	702.464	836.038	Zimbabwe
16		N45 Cibalke	Manika	112.852	127.140	

3 Sidimyana sa lidimi mwendo kunava ka tidimi ngu miganga, mapswi mamwewo mathumiswaku kasi kukombisa mabwabwatelo ohambana ya lidimi limwelo ngu miganga yohambanelana.

17		S10 Cixona	Tete	35.878	48.811	Zimbabwe
18	S50 Cithwa-Cironga	S51 Cithwa	Nyembani	693.386	836.644	
19		S53 Xichangana	Gaza ni Maputu	1.660.319	1.919.217	Afrika wa Wulambwe ni Zimbabwe
20		S54 Cironga	Maputu	235.829	273.441	
21	S60 Cicopi	S61 Cicopi	Nyembani ni Gaza	303.740	227.652	
22		S62 Citonga	Nyembani	227.256	194.643	
23		Lidimi la wud uma	Dotshe ditiku	7.503	4.173	
24		Ciputukezi	Dotshe ditiku	1.693.024	3.686.890	
		Tidimi ta matiku ya hahandze	Dotshe ditiku	310.259	112.385	
		Tidimi tombiziwa	Dotshe ditiku		407.927	

Ciyelulelo: Wuvangi woyandziswa kukhukhela ka kutekelela Ngunga (2014); Ngunga ni Bavo (2011) ni INE (2019).

Ditabhela da 3 dikombisa tidimi tiku ni vawombiwombi va vadotho ni vavangi, tidimi ta matiku ya hahandze ni n'cawa wa tidimi tombiziwa. Tidimi tokari ta Mosambiki tafengelwa ngu matiku ya vaakelani (Tandzaniya, Malawi, Zambia, Zimbabwe ni Afrika wa Wulambwe).

Makungu ya mathumiselo ya tidimi Mosambiki

Ditshuri taku, diwalu diphepha dokari diwombawombaku mayelanu ni makungu ya mathumiselo ya tidimi Mosambiki aniko, yihu milayu hambi ni sileleto sa wukoma sihivhunaku kutumbula ciyemu ni n'thumu wa tidimi tohambanahambana ka ditiku diya.

Hambitaku tidimi ta Mosambiki ngu tona tiwombawombwaku ni kuthumiswa ngutu ka wutomi wa ditshiku ni ditshiku da citshungu, matimu ya ditiku da Mosambiki mafakaza to, Ciputukezi lidimi la m'fumu ni wukoma kukhukhela mbimu ya kale ka wukoloni kala m'mhunu. Ciwumbi ca Repubhilika ya Mosambiki (CRM) ca 1990 ni kutumbunuka ka demokrasia ya mabandza yoxuwa kufuma (mafumelo yosawula ngu citshungu) Mosambiki, sikhowo sophela sa matimu ya kuvhula lisima ni wuthumisi wa tidimi da Mosambiki n'sana ka malembe ya kuchipiswa ngu wukoloni hambi ni ka malembe yolandela n'khululeko. Ciwumbi ca Repubhilika ya Mosambiki cithumiswaku ditikoni kukhukhela dilembe da 2004 cabweteta milayu ya Ciwumbi ca Repubhilika ya Mosambiki ca 1990, ngu kuthetha taku "M'fumu vadhumisa lisima la tidimi ta ditiku kota thomba ya n'tumbunuku ni ta wugondisi tifanelwaku kusimamwa ticitshingiswa ngu kutithumisa kombigwita kota tidimi ta kubhindulisa cinthu cathu" (N'thethu 9, CRM 2004:3) ni ku "Ka Repubhilika ya Mosambiki, Ciputukezi lidimi la m'fumu ni wukoma" (N'thethu 10, CRM 2004:3).

Ciwumbi ca Repubhlika ya Mosambiki ca 1990 cituti tindzila ti tingaduketa wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka dikungu da wugondi kulera ni kubhala (alifabhetizasawu) wa vavasikati ngu tidimi timbidi ka madembe ya 1990 kala 1997 ni dikungu da wugondisi wa sigava cophela ngu tidimi timbidi Mosambiki, yidziwaku kota PEBIMO ka madembe ya 1993 kala 1997. Ciwumbi ca Repubhlika ya Mosambiki ca 2004 civhunetile wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka Makungu ya Wugondisi ya Ditiku mbimu yi, ngu dilembe da 2000 kungave ni kukheta mithumu ya wuhenduli wa kurikulu ya sigondo sa cigava cophela. Ngu malembe ya 2004 kala 2017, kuwonekitile dikungu dokheta da kuhangalasa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ka sikolwa sohambanahambana ditikoni aniko, ngu ka dilembe da 2018, m'layu wa wuphya wa Makungu ya Wugondisi wa Ditiku, wuchusite wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka sigondo sa cigava cohata ngu ndzila ya wugondisi ngu tidimi timbidi.

Makono, tidimi ta Mosambiki tathumiswa ka mithumu ya kuhaxa mahungu (Radhiyo Mosambiki, Tiradhiyo ta Citshungu ni ka Televhizawu ya Mosambiki). Hahandze ka cihaxi mahungu, kuni milayu yichusaku wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka mabandza ya mapayela (mamunisipyo) ni ya maporovhinsya aniko, ditshuri dikomba taku, mabandza yawa makatithumisi tidimi ta Mosambiki ka wuthethi wa timhaka ta m'fumu. Ticheche, mwendo mabandza ya wukhongeli wa krixitu (dibanza da katolika ni n'cawa wa mabandza ya protexitanti) ngu wona mathumisako ngu n'tamu tidimi ta Mosambiki ka mithumu ya wuvhangeli ni wuchumayeli.

Ditiku da Mosambiki dakelelelwa ngu makungu ni tipulani ta kukweleta ta tinene “wuthumisi wombigwita” wa tidimi ta Mosambiki ka mithumu ya m'fumu ni ka mithumu ya vanyane kasi ku, tidimi tiya, tisikota kubhindula n'tumbunuku ni wutomi wa vathu ni wa ditiku diya.

Tinjani tidimi ka wugondisi?

Kota wufakazi wa mapswi ya citimwi, wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka mithumu ya wugondisi wukhatile ngu malembe ya 90. N'sana ka mbimu yiya, tidimi ta Mosambiki titinyenywa hambi ni kwambiseketelwa ngu mapulani ya m'fumu.

Ka mbimu ya wukoloni, Vakoloni vacixova tidimi ta Mosambiki ngu madina yonyenyeza kufana ni “tidimi ta timbwa”, “cilandi”, “sidimyana” kuveti Ciputukezi ngu cona vacicidhumisa dwe kota lidimi. Vakoloni vacithumisa Ciputukezi kota lidimi lingati ni malungelo ogondisa wuthu ni mahanyela ya wukoloni ka vathu va n'tima “vatumbunuki va Mosambiki” ngu kuvahendula cinthu ca n'tumbunuku ngu cinthu ca wuputukezi. Ngu mahelo yiya, vakoloni vacinavela kuthembisa wuxololi sisimbulwa sa Mosambiki ka mithumu, makungu ni ka mikongometo ya wukoloni. Lidimi ni cihena ca Ciputukezi siti ni lisima ngu kuchipisa ni kutsimbisa wutshingisi wa sihena mwendo mitumbunuku ni tidimi ta cinthu ca sisimbulwa sa Mosambiki.

N'ndani ka dikungu da wuhenduliwuthu ni cinthu ca n'tumbunuku ngu cinthu ca wuputukezi, ngu didembe da 1926, m'fumu wa wukoloni wuvhate mithumu ya

wuhenduliwuthu ni cinthu ngu kuthola Dibandza da Katolika ngu dilembe da 1940, kasi ditsimbitisa mithumu ya wugondisi wa cinthu (sikolwa sa wuchipisi ni wutoloveti wukoloni) ka vanana va cinthu ca n'tumbunuku wa n'tima. N'kongometo wa wugondisi wuwa wuti wohendula cinthu ca n'tumbunuku wa vathu va n'tima ngu kuvagondisa lidimi, cihena ni mahanyela ya vapatukezi, ngu kuziva ka kudotho ka Matematika wa hahatshi "kubala/kuxaya, kumaha tikonta ta sigondo sa hahatshi" malungano yo vatsukula "wutomi wa citinga" ngu kulondeta "wutomi wa valungu/ wuputukezi". Ngu cigelo ciya, Timisawu ta Katolika tingacigondisa vanana va cinthu ca n'tumbunuku, ticithumisa ngu timbimu tokari "tidimi ta cinthu" ka mithumu ya wugondisi ni ya wuvhangeli ya Ciputukezi kasi kukuluvetisa "wuhenduli" wa vagondi va cinthu ca n'tumbunuku. Cicolwa ciya cicihambana ni ci cingacigondwa ngu vanana va vakoloni, va valatu ni va vasiladhu ungati valandi vangatihendhutwi ka wuputukezi.

Ka mbimu ya wukoloni, sive sa lisima sikola sa Dibandza da Misawu Suwisa dingaphela wuvhangeli Mosambiki ngu didembe da 1880. Sikolwa siya, sicigondisa lidimi ni n'tumbunuku wa vatsonga (vachangana). Makungu ya wugondisi, uti woguleta lisimi la wuthu ni n'tumbunuku wa vagondi, ti tingacihambana ni wuhenduli wa sikolwa sa Timisawu ta Katolika.

Kuhambanahambana ka tidimi ta Mosambiki kuciwonwa kota cekarato ka tipulani ta wufumi wa ditiku ka malembe yolandela n'khululeko mawokoni ya FRELIMO. Ngu civangelo ciya, m'fumu wa FRELIMO wuthethile taku, "ditiku dimwedo, lidimi limwelo", mawonela mafelwaku kuthumiswa kasi kululamisa mikongometo ya ditiku hahandze kothumisa n'talu wa tidimi tohambanahambana ka wufumi. M'fumu wa FRELIMO wucixuva taku Ciputukezi cidanave lidimi la m'pwananu ni la kuxuwukisa ditiku. Mawonela yawa ya m'fumu, macikalala mwendo kusandza tidimi ta Mosambiki nguko tisina malungelo yovhuneta kuyaka ditiku da diphya. Ngu wonela yiya, Ciputukezi ci cithembwa kota lidimi lombilumba nyane, Mosambiki, lowombawombwa ka makhelo ohambanelana ditikoni. Ciputukezi cisawutwe kota lidimi la m'fumu ni la m'pwananu wa Mosambiki. Ngu dimwani didhawa, tidimi ta Mosambiki tiyeyisitwe hambani ni kutsimbiswa ka yotshe mithumu ya m'fumu nguko, ka makungu ya m'fumu wa FRELIMO yoxuva kuaka ditiku da diphya, tidimi tiya tidanavangisa kunyenyanana ka vathu va tidimi ni mitumbunuku yohambana ni kubhanda ditiku ngu miganga mwendo sipandi sa vathu vopfana ngu tidimi ni mitumbunuku yokari, ti tingaciwonwa kota wutsulupeteli wa kuaka ka m'pfanano wa ditiku da Mosambiki.

Mithumu ya wugondisi wutiningetete ngutu ka wugondisi wa Ciputukezi. Ka sikola sokhata sa FRELIMO ka miganga ya Kabhu Delegadhu ni Niyasa, amu nyimpi ya n'khululeko yingatixude vakoloni, ka malembe ya 1964 kala 1974, m'fumu wa FRELIMO wucithetha taku wugondisi wucifelwa kutsimbitiswa ngu Ciputukezi. Tidimi da n'tumbunuku ticitsimbiswa kuthumiswa ka wugondisi musikolwani (Ngunga 2011). Hahandze ka sikola siya, mithumu ya ditiku ya wugondisi wa citshungu ni kuheta wumbiziva kulera ni kubhala wa vathu (kala dilembe da 1980, 93% wa vathu vasitizivi kulera ni kubhala) yingatsimbitiswa ka malembe yolandela n'khululeko, yivhunetile wugondi wa Ciputukezi cingacibwabwatwa ngu n'tengo wa 24% wa citshungu (1.2% kota lidimi la mavelekwa ni 23.2 kota lidimi la wumbidi (Bhalela ya 1980)). Makungu ya Wugondisi ya Ditiku,

mangatumunuka ngu 1983 n’ndani ka mawonelo ya “ditiku dimwedo, lidimi limwelo” ni tipulani ta FRELIMO, matshingisidi wuthumisi wa Ciputukezi kota lidimi la wugondisi ni wucharihisi wa “n’thu wa m’phyu” wu angacithembwa kuxuwukisa ditiku da Mosambiki ngu wuzivi wa wuchari.

Kota hitiwonaku, matimu maxawutide taku, tidimi ta Mosambiki titsimbisidwi hambi kunyenywa ka mithumu ya wugondisi. Aniko, sigondo singatsimbitiswa, ngutungutu ngu Wuthangeli wa Wuyandzisi Wugondi Ditikoni (INDE), ka madembe ya 90, wukombile taku, sigondo sa cigava cophela sicikaratwa ngu mitengo ya hombe ya vagondi vangacirepwela makhambi amangi, wuwiyeleli wa vagondi ka kalasi yimweyo ni mitengo ya hombe ya vagondi votsukula wugondi mwendo cicolwa. Sigondo siya sixungametidi Ciputukezi kota lidimi la wugondisi ni kuhambana ka mabhuku ni dihanyu da vagondi kota sivangelo sa tshimatshima singatumunukisa kutala ka sikaratu sa cigava cophela ca sigondo, Mosambiki. Malungelo yohendula sikaratu siya, sigondo mithumu yoduketa wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka wugondisi.

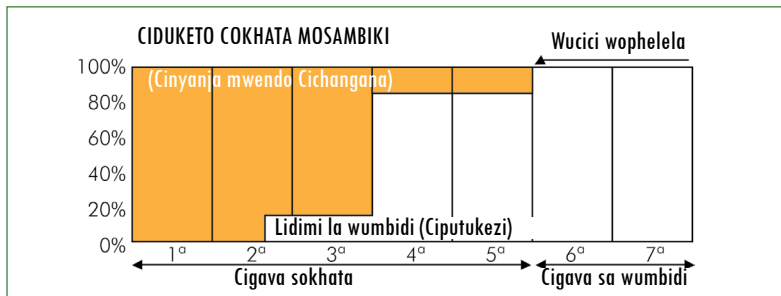
Wugondi kulera ni kubhala wa vavasikati ni PEBIMO kota situmbunukisi sa wugondisi ngu tidimi timbidi

Wuthumisi wa tidimi ta Mosambiki ka Makungu ya Wugondisi ya Ditiku wuthangedwe ngu kupaluxwa ka Dibandza Dophela da Kululamisa Bhalela ya Tidimi ta Mosambiki ngu 1989, diya dingavangwa ngu N’cawa wa Wugondi wa Tidimi ta Mosambiki (NELIMO). Hagari ka sileleto sa dibandza, kucikhumba taku m’fumu wa Mosambiki wucifela kuthimisa tidimi ta n’tumbunuku ka mithumu ya wugondisi ni wugondi. Kukhukhela ka cileleto ciya, Wuthangeli wa Wuyandzisi wa Wugondi Ditikoni, N’cawa wa Wugondi wa Tidimi ta Mosambiki ni vavhoneteli va hahandze ka ditiku, wuduketide kutsimbitisa sigondo sa kuxola chachazelo ya wuthumi wa tidimi ta Mosambiki ka wugondisi. Ngu 1990 kala 1997, Wuthangeli wa Wuyandzisi wa Wugondi Ditikoni wutsimbitisidi wuduketi wugondi wa wuleri ni wubhali wa vavasikati ngu kuthumisa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi (ta Mosambiki: Cimakuwa, Cisena, Cindau ni Cichangana) tociwa ngu Ciputukezi ka cipandi ca Nampula, Sofala ni Gaza. Chachazelo ya ciduketo ciya, wukombisiti to 96% wa vagondi va Sena ni Ciputukezi vakombisile kutsaka ngutu ngu wugondi kulera ni kubhala wokheta ngu tidimi ta mavelekwa. Kambe, vagondi vafakazidi taku, hahandze ka wutikoti kubala, kulera ni kubhala ngu lidimi la Cisena, ciduketo ciya civavhunile ngutu kugonda ngu cikuluveta lidimi la Ciputukezi (Benson 1997).

Ka dikhelo da cigava cophela, Wuthangeli wa Wuyandzisi wa Wugondi Ditikoni wutsimbitiside dikungu da wugondisi wa cigava cophela ngu tidimi timbidi Mosambiki (PEBIMO) kukhukhela 1993 kala 1997. Ciduketo ciya cimahitwi ka muni wa micawa ya vagondi va Gaza (ngu Cichangana ni Ciputukezi ni Tete (ngu Cinyanja ni Ciputukezi). Ciduketo ca dikungu diya cithumisile wugondisi wa kucica tidimi (wonisisa Cikombisu ca 1). Ka makalasi mararu ophela (1^{la}, 2^{di} ni 3^{ru}), kucigondwa wutikoti kugonda, kubhala

ni wuchari wa Matematika ngu lidimi la mavelekwa. Kasi wutikoti wa kubwabwata Ciputukezi wututwe ka kalasi ya 2^{di}. Mbimu yiya vangahoka ka kalasi ya 3^{ru}, vagondi vaphede kugondela kugonda ni kubhala ngu Ciputukezi. Ka kalasi ya 4ⁿⁱ, vagondi vacicisidi wugondi ngu lidimi la mavelekwa ngu lidimi la Ciputukezi ci cingagwitisa kuva lidimi la tshimatshima ka wugondisi ni wugondi wa tikalasi tolanelela (ngu 4^{la} kala 7^{di}) kuveti lidimi la mavelekwa licisimamwa licigondwa kota dibhuku kala kalasi ya 5^{nu} (Benson 1997).

Cikombisu ca 1. Makungu ya PEBIMO

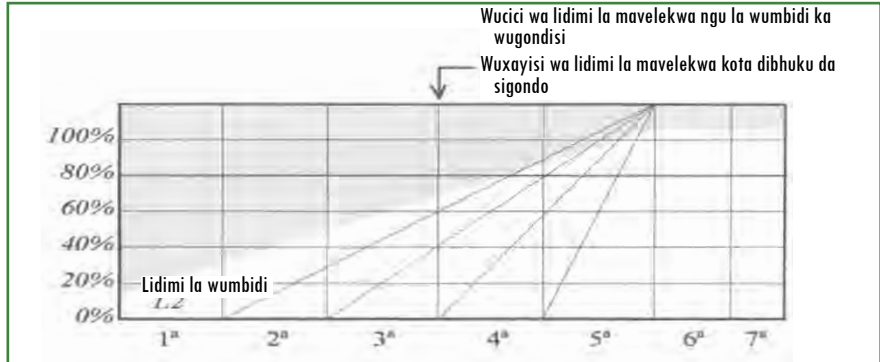

Cuyelulelo: INDE.

Dikungu da PEBIMO disikoti kuzumbisa vagondi cikolwani ngu kudhunda kugonda, disikoti kuvhumukisa wutiningeteli wa vagondi ka wugondi ni kucharihisa vagondi ngu wuzivi wuwa wungavatiyisa kupasa ka makalasi ya cigondo ca cigava coxhata. Mihandzu yiya yitihambana ni ya wugondisi ni wugondi wotshimbitiswa ngu Ciputukezi, vagondi vasibwabwati kugondani nakuve magondiselo ya vagondisi mati yobwabwata ngutu kupala vagondi. Vaveleki ni citshungu cirandelaku sikolwa, vatsakidi nguko, vagondi va PEBIMO, vacisikota kulera ni kubhala ngu lidimi la mavelekwa hambi ngu Ciputukezi kupala vagondi va makungu ya Ciputukezi.

Tichachazelo ta wugondi wa vavasikati ni ta PEBIMO titsakisiti vayemeli va citshungu ni vanyawuchari va, ngu m'pfanano, vangavila ni kuseketela taku tidimi ta Mosambiki tithumiswa ka Makungu ya Wugondisi ya Ditiku kota kungacihendulwa makungu ya kurikulu ya sigondo sa cigava coxhata. Ngu zumbelo yiya, kuhumelete Makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya kucica ni kuxayisa lidimi la mavelekwa ngu dilembe da 2003 (wona Cikombisu ca 2), ya mavhulwa ngu 2004 ka 23 wa sikolwa ni ngu 16 wa tidimi ta n'tumbunuku wa Mosambiki. Ka malembe mangalandela, kuwonekile kutsaka ka citshungu mayelanu ni wugondisi ngu tidimi timbidi wungacitsimbitiswa ka 23 wa sikola. Ngu mhaka yiya, citshungu cikurumetiti vakoma va mazana ya sikolwa kuva vavhula wugondisi ngu tidimi timbidi vasatumetwa ngu Wuthangeli wa Wuyandzisi wa Wugondi wa Dotshe Ditiku.

Cikombisu ca 2. Cifananisu ca Makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya kucica ni kuxayisa lidimi la mavelekwa

Ciyelulelo: INDE/MINED (2003).

Sigava sa mathumiselo ya tidimi ka makungu ya wugondi ngu tidimi timbidi

Kurikulu ya sigondo sa cigava cokhata yiyabanisa mathumiselo ya tidimi ngu sigava siraru ka wugondi ni wugondisi (INDE/MINED 2003:112):

- (I) **Makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ngu Lidimi la Mosambiki (lidimi la mavelekwa) ni Ciputukezi (lidimi la wumbidi):** lidimi la mavelekwa litsimbitisa wugondi ka makalasi mararu (kalasi ya 1ta, ya 2^{di} ni ya 3^{ru}) kuveti kagondwa wuwombiwombi wa lidimi la wumbidi. Ka cigava ca kalasi ya 3^{ru}, vagondi vakheta kugonda ni kubhala wa lidimi la wumbidi ngu kulondoleta mwendo kubweteta wutikoti wa kugonda ni kubhala vawutiyisa kugondani ngu lidimi la mavelekwa;
- (II) **Makungu ya wugondisi ngu Ciputukezi ya kuvhunetelwa ngu tidimi ta Mosambiki:** makheteni ya kalasi ya 4ⁿⁱ, kacicwa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi ka wugondisi. Ngu zumbelo yi, wugondisi wutsimbitiswa ngu lidimi la wumbidi (kukhukhela ka kalasi ya 4ⁿⁱ kala 7ⁿⁱ) nakuve lidimi la mavelekwa lithumiswa kota civhuneteli ca kuchamusela mapswi okarata ya tigondo ta Matematika, Wuchari wa N'tumbunuku, Wuchari wa Wuthu ni ku, lidimi la mavelekwa lagondwa kota cigondo da lidimi mwendo dibhuku;
- (III) **Makungu ya wugondisi ngu Ciputukezi:** wugondisi wutsimbitiswa ngu lidimi la wumbidi aniko, lidimi la mavelekwa lagondiswa kota cigondo mwendo dibhuku. Hambiketo, lidimi la mavelekwa lingathumiswa kota civhuneteli ca wugondisi wa lidimi la wumbidi ngu magondiselo yombipatela tidimi (ditimi tithumiswa ngu cigava, aniko wuthumisi wa lidimi la mavelekwa wungapindisi ka wuchamuseli wa mapswi okarata ya tigondo da Matematika, Wuchari wa N'tumbunuku ni Wuchari wa Wuthu).

Mayelanu ni m'layu wa wuphya wa Makungu ya Wugondisi ya Ditiku, wungapaluxwa ngu dilembe da 2018 ni Mapulani ya Kuhaxa Wugondisi ngu Tidimi Timbidi (2020-2019), makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya 2003 mamaneka macichugwatwa mayelanu ni wucicani wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wungacikhata ka kalasi ya 4ⁿⁱ. Kukhukhela 2020, sigondo sa cigava cohata sa 6do wa makalasi sinakabaniswa ngu sigava simbidi hahandze ka sigava siraru ni 7ⁿⁱ wa makalasi singacithumiswa ka madembe n'sana. Wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wumaheka ngu sigava sa mabhuku (MINEDH 2019:23), kota titikombaku hahatshi:

(i) Lidimi la mavelekwa kota lidimi la wugondisi (cigava cophela: kalasi ya 1^{la} kala kalasi ya 3^{ru}):

Kalasi ya 1^{la} kala kalasi ya 2^{di}:

- Wugondisi wa Matematika;
- Wugondisi wa Dibhuku da Lidimi la Mavelekwa;
- Wugondisi wa wubwabwati wa Ciputukezi;
- Wugondisi wa Misakanu ya M'midi.

Kalasi ya 3^{ru}:

- Wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi ka wumbidi ka wugondisi wa Misakanu ya M'midi.

(ii) Lidimi la mavelekwa kota lidimi la wugondisi ni wucici wa sigava (cigava ca wumbidi: kalasi ya 4ⁿⁱ kala kalasi ya 6^{yo}):

Kalasi ya 4ⁿⁱ:

- Wugondisi wa Wuchari wa N'tumbunuku ngu lidimi la mavelekwa;
- Wugondisi wa Wuchari wa Wuthu ngu lidimi la mavelekwa;
- Wugondisi wa Dibhuku da Lidimi la Mavelekwa;
- Wugondisi wa Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi ngu lidimi la mavelekwa;
- Wugondisi wa Misakanu ya M'midi ngu lidimi la wumbidi;
- Wucici wa wugondisi wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi ka dibhuku da Matematika kukhukhela ka kalasi ya 4ⁿⁱ kala kalasi ya 5^{nu}.

Kalasi ya 5^{nu}:

- Wugondisi wa Wuchari wa Wuthu ngu lidimi la mavelekwa;
- Wugondisi wa Dibhuku da Lidimi la Mavelekwa;
- Wugondisi wa Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi ngu lidimi la mavelekwa;
- Wugondisi wa Misakanu ya M'midi ngu lidimi la wumbidi;

- Wugondisi wa Matematika ngu lidimi la wumbidi;
- Wugondisi wa Ciputukezi;
- Wucici wa wugondisi wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi ka dibhuku da Wuchari wa N'tumbunuku.

Kalasi ya 6^{yo}:

- Wugondisi wa Dibhuku da Lidimi la Mavelekwa;
- Wugondisi wa Misakanu ya M'midi ngu lidimi la wumbidi;
- Wugondisi wa Matematika ngu lidimi la wumbidi;
- Wugondisi wa Ciputukezi;
- Wugondisi wa Wuchari wa N'tumbunuku ngu lidimi la wumbidi;
- Wucici wa wugondisi wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi ka dibhuku da Wuchari wa Wuthu;
- Wucici wa wugondisi wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi ka dibhuku da Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi.

Kuchugwatisa ka makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi kuvangitwi ngu mhaka yaku, wucici wa lidimi la wugondi (lidimi la mavelekwa) ngu lidimi la wumbidi kucimaheka nakuve vagondi vasindzikuvitwa wutikoti wa lidimi la wumbidi kulavekaku ka wugongi wa sigondo sa kulandela wucici wa tidimi. Kutala ka vagondi vasitiningeteteli ka sigondo sotsimbitiswa ngu lidimi la wumbidi kukhukhela kalasi ya 4ⁿⁱ, kalasi ya kukhata wugondisi ngu Ciputukezi. Se, wuchugwatisi wa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi wukongometa to wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wumaheka ngu sigava mwendo tikalasi ngu cigondo mwendo mabhuku. Ngu mamahelo yawa, kuxuvwa to, vagondi vetiyisa wutikoti ka tidimi timbidi malunganu yo vave vabwabwati votiyisisa va totshe tidimi ta timbidi ngu kufana.

Ngu cihhi cigelo ca wugondisi ngu tidimi timbidi Mosambiki?

Wugondisi ngu tidimi timbidi makungu manavelaku kuxamula timhaka totsimbilelana ni wufanani wa mahanyela ya vathu ka matiku ya tidimi ni mitumbunuku yohambanahambana yofana ni Mosambiki. Hambitaku, Ciputukezi civa lidimi la m'fumu ni wukoma, tinombora ta INE (2019) tafakaza to, hagari ka 81.1% wa citshungu ca Mosambiki citsimbitisa wutomi wa cona ngu tidimi ta n'tumbunuku. Ka citshungu ca 4.450.647 wa sivanatana sa tanga ya cicolwa (5 kala 9 wa malembe yovelekwa) ka dotshe ditiku da Mosambiki, cipandi ca 15.3% cikawombiwombi Ciputukezi kota lidimi la mavelekwakuveti 26.6% ciwombawomba kota lidimi la wumbidi (INE 2019). Wuxoli wa tinombora wukomba taku, 73.9% wa citshungu ca sivanatana sa tanga ya cikola sibwabwata tidimi ta n'tumbunuku wa Mosambiki kota lidimi la mavelekwa.

Sigondo sa wugondisi, sidzivisa taku, wugondisi wa vagondi ngu lidimi vasikalibwabwati khawuyandzisi magondiselo, wuzivi ni wuchari wa gondo ka sotshe sigava sa tigondo ta cicolwa. Wuchari wa magondiselo waleleta to, wugondisi ka sigondo sa cigava cophela wutiyiseka loko mwanana acigondiswa ngu lidimi liya alithembaku kulibwabwata. Ngu mambi mawombelo, lidimi la mavelekwa cisindzisu ca lisimi ngutu ka mithumu ya wugondisi ni wugondi. Loko wugondisi wa sigondo sa cigava cokhata wucitsimbitiswa ngu lidimi lohambana ni lidimi la mavelekwa mwendo la mwaya wa mwanana, vagondi vanaswetwa kuxuwuka wuchari wa gondo ni ku vanave ni ndota ka kuyandzisa wudzivi wa cicolwa. Kota UNESCO yingaleleta ngu 1953 to, wugondisi ka sigondo sa sigava sokhata wufelwa kuva ngu lidimi la mavelekwa ya vagondi; wugondisi ngu lidimi la wumbidi wufelwa kutsimbitiswa n'sana ko vagondi vacikombisa kuva ni wuzivi wa wutikoti ka lidimi la mavelekwa. Mayelanu ni sileleto sa UNESCO, Tifanelo ta Mwanana tingafungwa ngu M'fumu wa Mosambiki, tasindzisa taku wugondisi ni wugondi wa vanana wufela kuva ngu lidimi la mavelekwa nguko wayandzisa wuchari ni wuzivi wa vagondi, civangelo ni kongometo yopelela ya mithumu ya wugondisi.

Kota mapswi ya citimwi, wuduketi wa wugondisi ngu tidimi ta n'tumbunuku ta Mosambiki wufakazile, ngu ditshuri to, wugondisi ngu Ciputukezi combikadziwa ngu vagondi ni loko vasikacibwabwati mbimu yiya vawulelaku cicolani, khatibhindulisi magondiselo hahandze ka kusweta wuxuwuki wa vagondi ngu wuchari ni wuzivi wa gondo wa tigondo ta cicolani. Ditshuri taku, makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi wungavhulwa ngu 2004, wusikotile kuchugwatisa n'xuwuku ya vagondi va sigondo sa cigava cokhata kupala vagondi kulowe vangacigonda ka makungu ya wugondisi ngu Ciputukezi kota lidimi la wumbidi. Wubhinduli wa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi wutikombiti ngu mazumbelo ya vagondi ya: kutiningetela ka hombe wugondi; kukuluveta kupfisisa wuchari ni wudzivi wa tigondo; kuchugwata ka magondiselo yowekelela vagondi; kuvhunetela wugondi wa Ciputukezi ni kutshingisa n'tumbunuku ni cinthu ca vagondi.

Ngu kulandela, makungu ya wugondisi ya matiku ya tidimi tohambanahambana, ditiku da Mosambiki difela kutsimbitisa makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi tophela kugonda wutikoti wa kulera ni kubhala hambani ni kutshingisa wuchari ni wudzivi wa tigondo to nga ta Matematika ni ta Wuchari ngu lidimi la mavelekwa la vagondi. Wugondisisi wa lidimi la mavelekwa la vagondi wavhunetela kuluvetisa vagondi ka wugondi wa lidimi la wumbidi. Ngu mazumbelo yawa, wugondisi ngu tidimi timbidi wukongometa kuxuwukisa wutikoti wa vagondi ngu lidimi la mavelekwa ni lidimi la wumbidi ni wugondi wa tigondo ngu tidimi timbidi. Kota magwitiso, wugondisi ngu tidimi timbidi makungu a magondiselo wufanelaku matiku ya n'talu wa tidimi onga Mosambiki wuvhunaku kucica wutomi wa vagondi ni wufanani wa mahanyela ya vathu.

Kuyemelwa cani ka vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi?

Vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi vafela kutiningetela ni kukhwarisa magondiselo “yodziva kugondisa” ka tikalasi tohambanelana. Ngu ndzila yiwa, vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi vafela kuva ni malungelo ni wuzivi wogondisa kasi vaxula sithoko siraru sa magondiselo:

(i) **Cithoko cophela ca magondiselo: wugondisi ngu lidimi la mavelekwa**

Vagondisi va makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi vavilwa wutikoti woyengisa, wowombawomba, wogondisa ni wobhala ngu lidimi la mavelekwa; vasidziswa kudziva n’tumbunuku wa lidimi la mavelekwa hambi ni tindzila ta magondiselo ya lona. Tini lisima la hombe ngutu to vagondisi vahambanisa wugondisi wa lidimi la mavelekwa ni Ciputukezi. Ngu mhaka yiya, vagondisi vafanela kuthumisa makhinga ya magondiselo yowekelela vagondi kasi vatiningetela ka wugondi kusithumiswi: wuyelelo ngu n’cawa; mixamula yorandulwa ngu ya n’cawa; wuxoxoteli wa mixamuli; wuhetisi ya mapswi ni sigava sokhatwa ngu vagondisi. Ngu kwambithumisa sihena siya sa magondiselo siwonekaku ngu n’talu ka sikolwa sa Mosambiki, kuxuvwa to vagondisi vethumisa makhinga ya magondiselo mavhukaku kutiningetela ka vagondi ka wutsanisi wa wutikoti kuyengisa, kuwombawomba, kulera ni kubhala ngu lidimi la mavelekwa.

Cimwani cithoko cifelwaku kuxulwa ngu vagondisi, citsimbilelana ni “kudziva kugondisa” Matematika, Misakanu ya M’midi, Wuchari wa N’tumbunuku, Wuchari wa Wuthu ni Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi⁴ ngu lidimi la mavelekwa (mayelanu ni Mapulani ya Kuhaxa Wugondisi ngu Tidimi Timbidi (2020-2019)). Ka wugondisi, vagondisi vafanela kutshuketisa vagondi ka tigondu ngu lidimi la mavelekwa kasi vatipfisisa wugondani. Taziwa taku lidimi la mavelekwa lipuni, lachukwatisa wugondisi. Aniko, vagondisi vavilwa kulongisela ta tinene tigondu, vethumisa mapulani a magondiselo yokuluvetisela kucharihisa ni kupfisisa vagondi, velondola makhinga ya wugondisi yoyelana ni n’tumbunuku wa vagondi, vetihena kulondola sigotso sa wugondisi sota ni sombita ngu migangani ya vagondi, vecha misakanu yokombisana ka vagondi ni wugondi ngu micawa. Ngu dimwani dikhelo, kungayemelwi to wutikoti woyengisa, wobwabwata, wolera ni wobhala ka wugondisi wa lidimi la mavelekwa, dwe. Tasindziseka taku vagondisi vayanzisa wutikoti wa simwani sigondo sa kalasi nguko, wugondisisi wa lidimi la mavelekwa wukuluvetisisa wugondi wa lidimi la wumbidi.

---

4 Mipimisu ya mimahwaku ka ndima yiya yilongoloka ni makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi mangapaluxwa ngu Mapulani ya Kuhaxa Wugondisi ngu Tidimi Timbidi (2020-2029). Ka makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya 2003, wucici wa lidimi wucikhata ka kalasi ya 4ⁿⁱ n’sana kakuva Wuchari wa N’tumbunuku wutigondilwe ngu lidimi la mavelekwa ka kalasi ya 3ⁿⁱ. Mayelanu ni makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya 2003, makalasi olandela wucici wa lidimi macigondiswa ngu lidimi la wumbidi nakuveti, lidimi la mavelekwa licigondwa kota dibhuku da gondo ya lidimi ka tikalasi ka 4ⁿⁱ ni 5ⁿⁱ hambi ni kuthumiswa kota civhuneti ca lidimi la wumbidi ka wugondi wa Matematika, Wuchari wa N’tumbunuku ni Wuchari wa Wuthu. Ngu cigelo ciya, mipimisu yipaluxwaku ka cigava ciya yathuma ka otshe makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi (ya 2003 ni ya 2018).

(ii) **Cithoko ca wumbidi ca magondiselo: wugondisi wa ciputukezi kota Lidimi la Wumbidi**

Wugondisi wa lidimi la wumbidi ka tikalasi tophela (1^{la} ni 2^{di}) wukheta ngu kucharihisa vagondi ngu wutikoti wobwabwata wugwita wulandelwa ngu wutikoti wolera ni wobhala wa lidimi la wumbidi kukhukhela kalasi ya 4^{ni} ngu kulondoleta wutikoti wungatshingiswa ngu lidimi la mavelekwa ka tikalasi ta n'sana. Kota mapulani ya tshimatshima, wugondisi wa wubwabwati wa lidimi la wumbidi wufanelwa kuseketelwa ngu simaho sa gondiselo sovangwa mayelanu ni gondo. Hahandze ka simaho siya, vagondisi vafela kuthumisa tidarama, wugondi wa sithombe, tindandi totsimbilelana ni gondo, misakanu ni sihungatu sa gondo, mithumu ya wubwabwatisani yofengelwa vambidi vambidi mwendo ngu micawa ya yidotho ya vagondi hambi mamwani mapulani oyelana ni ya kukhandwa ngu vagondisi. Kulaveka ku vagondisi vavanga mithumu yitsanisaku vagondi ka wubwabwati wa lidimi la wumbidi. Ngu wonela yiya, vagondisi vatsimbwa kuthumisa magondiselo ya wuyelelo ni mixamulu ya micawa.

Mithumu ya kuphela wugondi ni wubhali ngu lidimi la wumbidi yifanela kutsimbatiswa ngu wugondisi wa kukomba ni kumahwa. Ka wugondi, vagondisi vafela kusindzisa vagondi kuva vegonda ni kubhala lidimi la wumbidi vacikhukhela ka wutikoti vangatshingisa ka lidimi la mavelekwa. Tini lisima to vagondisi vakombisa kuhambana ka mabhalela ya lidimi la mavelekwa ni lidimi la wumbidi ngu kuthimisa sitolovelo sa wubhali, mithumu ya sitatisu sa m'pfumawulu ni mabhalelo ohambana ka lidimi la mavelekwa ni lidimi la wumbidi. Kota titikombaku, wugondisi wa lidimi la wumbidi wuvila vagondisi vaku ni wuchari wovanga mwendo womaha magondiselo mavhunaku vagondi vemanela wuchari wa wutikoti kuwombawomba lidimi la wumbidi kala kuguma ka kalasi ya 2^{di} , vave ni wuchari wa wutikoti wogonda ni wobhala kala kugwita ta kalasi ya 3^{ru} kasi vahumelela ka wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi kumahekaku kukhukhela ka kalasi ya 4^{ni5} . Ngu civangelo ciya, wugondisi wa lidimi la wumbidi wunamahwe ngu magondiselo ni makhinga yovangwa ngu wuzivi, wuyalakanyi ni makhinga ya vagondisi. Loko vagondi vasikombisi wutikoti ka makalasi mangadziviswa citimwi, vanambixuwuka ka tigondo ta makalasi yogondiswa ngu lidimi la wumbidi.

(iii) **Cithoko ca wuraru ca magondiselo: wugondisi ngu lidimi la wumbidi wovhunetelwa ngu lidimi la mavelekwa**

Wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wuvila magondiselo yolulama ni wuthumisi wa lidimi la mavelekwa ka wugondisi ngu lidimi la wumbidi. Vagondi vanambhave ni wudzivi wotiya wa lidimi la wumbidi kasi vesikota kugonda sigondo sa Wuchari wa N'tumbunuku, Wuchari wa Wuthu, Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi ni Matematika. Ngu civelo ciya, makungu ya magondiselo ya tikalasi tolandela wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi, matumeta to vagondisi vethumisa lidimi la mavelekwa kasi kuchamusela hambi ni kupfisisa mapswi wa wuchari ya sigondo ka vagondi. Vagondisi vachachwa kambe kuthumisa mabwabwatelo yotolovelwa ngu vagondi kasi kuvabzinyatisa gondo.

5 Ka makungu ya maphya ya wugondisi ngu tidimi timbidi, wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wuvhula ka Wuchari wa Sithombe ni Wuvangi maphetoni ka kalasi ya 3^{ru} , wulandelwa ngu tigondo ta Matematika makhetoni ka kalasi ya 4^{ni} .

Ka wugondisi ngu lidimi la wumbidi, vagondisi vafanela kuva ni wuwoneleli wosimamisa wutshingisa ka wugondi mbimu yi vagondisaku wuchari wa tigondo ta mabhuku ohambanelana. Ndzila ya magondiselo yifelwaku kuwonisiswa kasi kumanela kongometo yiya, nguthumisa lidimi la mavelekwa la vagondi kota lidimi la wuvhuneteli wa wugondi. Mayelanu ni mawonelo ya ndzila yiya, vagondi vafanela kutolovetwa kubwabwata, kuyengisa, kulera ni kubhala ngu lidimi la wumbidi kovhunetelwa ngu lidimi la mavelekwa ka sotshe sigava sa gondo.

CIGAVA CA WUMUNI. Lidimi, citshungu ni wugondisi:

Cicopi

Ka cigava ciya, hinakudzivisa amuwa lidimi la Cicopi liwombawombwaku kona, mitengo ya vawombiwombi, mazumbela yokari ya garamatika ni mathumiseho ya lona ka mithumu ya wugondisi.

Cicopi ni vawombiwombi va cona

Cicopi lidimi lilumbaku n'cawa wodingana 600 wa tidimi ta Bantu tibwabwatwaku ka cipandi ca Afrika wa Wulambwe ka Sahara. Mayelanu ni Guthrie (1967-71), Cicopi cifengela n'cawa S60 kumweko ni Citonga.

Cicopi cibwabwatwa, ngutungutu, ka porovhinsya ya Gaza ni ya Nyembani. Mayelani ni wunavi ni wuhambani wa lidimi, Cicopi cini n'chanu wa sidimyana ni cimweco: Cindonje, Cilenge, Citonga, Cicopi, Cilambwe ni Cikhambani.

Mayelani ni Bhalela ya Citshungu ya 2007⁶, Cicopi ciwombawombwa ngu 309.331 wa vathu va 5 wa malembe ni kupinda kota lidimi la mavelekwa. N'tengo wuwa wukombisa kupumbeka ngu cipandi ca 9.365 wa vabwabwati (2,9%) loko vacifananiswa ni n'tengo wa 318.696 wa vabwabwati va Cicopi kota lidimi la mavelekwa vangapaluxwa ngu Bhalela ya Citshungu ya 1997. Digarafiku da 2 dikombisa kupumbeka ka vawombiwombi va lidimi la Cicopi kota lidimi la wumbidi kukhukhela Bhalela ya 1980, yingave yophela kukhukhela 1975, dilembe da n'khululeko wa Mosambiki.

Digarafiku da 2. Wupumbeki wa vawombiwombi va cicopi kota lidimi la mavelekwa Mosambiki kukhukhela 1980 kala 2007 (%)

6 Mbimu yi yingabhala dibhuku diya, hisina mitengo ya Cicopi yopaluxwa ngu Bhalela ya 2017.

Tinomboro ta digarafiku da 2 tikombisa to, n'tengo wa vawombiwombi va Cicopi kota lidimi la mavele kwa wumaneka wucipumbekela, ti tiyengetelaku vawombiwombi va Ciputukezi kota lidimi la mavele kwa. Atiya tingave cikombisu caku, Cicopi civa ka mbimu ya kuluza kudothokudotho ka wutomi ti tingahendulwaku ngu makungu ni mapulani mavhunetelaku kuxuwuka ka tidimi ta Mosambiki.

Sikombisi sokari sa longoloko ni mazumbelo ya garamatika ya Cicopi

Ka cipandi ciya, hixuva: (i) kuxawutela mazumbelo ya cipfali ni citatisu sa lidimi la Cicopi hambi ni mabhalelo ya sona ni (ii) kugonda mazumbelo ya ditina ni cimahu, maku mapswi mambidi ya lisima ngutu ka garamatika ya tidimi ta Bantu.

Mazumbelo ni mabhalela ya cipfali ni ya citatisu

Hambi to, Cicopi lidimi libhalwakunyana ngu kale, kungacipwateka m'pfanana wopelela mayelani ni mabhalela yofana ka totshe tidimi ta Mosambiki. Ngu mhaka yiya, hingacimana tindima ta Cicopi tobhalwa ngu bhalelo yohambana. Kasi kululameta mhaka yiya, kuni mawonela matsimbiswaku kasi kufananisa mabhalela ya Cicopi. Mawonela ya mabhalelo mapaluxilwi ngu 1989 aniko, mawonisiswa mbimu ni mbimu hambi kuchugwatiswa mayelani ni mabhalelo mathumiswaku ngu kutsimbila ka n'kama, ngutungutu, ka mithumu ya wugondisi. Ka dibhuku diya, kunathumiswa mabhalelo mangasungwa kala matshiku ya m'mhunu.

Sigondo sa lidimi liya, sikomba taku Cicopi cini n'chanu wa sipfali sibhaliswaku tiya: **a, o, u, e, i**. Kasi sitatisu sa lidimi liya, sibhalwa ngu maletera ombipatana ni yopatana:

b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, n', p, r, s, t, v, x, z

bh, bz, dh, dz, jh, ny, pf, ps, sw, ts, vh, zw

Ngu kulandela, hinakombisa sifananisu sokari sa mapswi maku ni sitatisu hingasilongolokisa citimwi⁷. Ka cikombisu ciya, hininga lisima sitatisu sa maletera ombipatana ni opatana ka Cicopi (mwendo sa tidimi ta Mosambiki) ni siya sikombisaku mipfhumawulu yohambana ni sitatisu sa Ciputukezi.

b	kubika	bh	kubhala	ps	dipswi
c	ciwonga	bz	kubzheta	sw	Kusweka
d	ditshiku	dh	kudhunda	ts	kutsimbila
h	kuha	dz	mandza	vh	mimovha
j	dijaha	jh	jhelera	zw	dizwati
n'	kun'ola	ny	nyumba		
v	vanana	pf	kupfa		

7 Simbi sifananisu singawonwa ka NELIMO (1989); Siteo ni Ngunga (2000); Ngunga ni Faquir (2011); Bahule (2017).

Hahandze ka sipfali, Cicopi cini sipfalihafu **w** ni **y** siku ka mapswi onga: **kuwa**; **wurathi**; **yimbwa**; **ditoya**.

Ka n'cawa wa sitatisu, Cicopi cini sitatisu situmelaku kuhendulwa ngu: wuthompfhusi, wuhefemuti ni wudhedhisi/wulakisi, wukungi.

- **Wuthompfhusi**: wutikombisa ka wubhali ngu “m” mwendo “n” masoni ka sitatisu sombipatana ni ka sopatana sidihendudwi.

Cikombisu: **mbimo**; **mpondo**; **m'fumu**; **ngoma**; **ndilo**; **ndzala**.

- **Wuhefemuti**: wutikomba ngu m'bhali wa letera “h” masoni ka sitatisu sombipatana ni ka sopatana sitihendutwi.

Cikombisu: **khawu**; **vathu**; **votshe**; **phongo**; **tshumbu**.

- **Wudhedhisi/Wulakisi**: wumbidhedhisi wuhumelela loko citatisu cohendulwa cisinga ca kuwombwa ka lidhedhe. Wulakisi wukombiswa ngu wubhali wa “w” masoni ka sitatisu sombipatana ni ka sopatana sitihendutwi.

Cikombisu: **kubwaka**; **kupwata**; **kugwita**; **dipswi**; **kurwala**, **thwala**.

- **Wukungi**: wubhalwa ngu “y” masoni ka sitatisu sombipatana ni ka sopatana sidihendutwi. Cikombisu: **libhyasu**; **muphya**.

Ka sidimyana sa Cicopi siku ni wuhanyisani wa hombe ni Cithwa hambi ni Cichangana, kufana ni Cilenge, vabwabwati vakona vatalisela kuthumisa sitatisu mwendo maletera ya tidimi tile ta timbidi: **hl**, **lh**, **q**, **n'q** ni **gq** (wona Bahule 2017). Aniko, vamwani vawombiwombi va Cicopi vani mawonela makombisaku taku, sitatisu siya sikalumbi Cicopi. Kumaneka ka sona ka lidimi la Cicopi kukoteka ngu wuwoleki wa mapswi kuwonekaku ka tidimi tohanyisana wukhalu wumwewo.

Cikombisu: **kuhlamala**; **kulhuma**; **diqatha**; **n'qolo**; **cigqoko**.

Tini lisima kuwona taku, sitatisu songa: **hl**, **lh**, **q**, **n'q**, **gq** sini mamwani matumelo malumbaku m'p'phumawulu wa n'tumbunuku wa Cicopi: x (**hl**), j (**lh**), k (**q**), ny (**n'q**), g (**gq**).

Cikombisu: **kuxamala** (**kuhlamala**); **njulameti** (**nlhulameti**); **dikatha** (**diqatha**); (**n'qolo**); **cigoko** (**cigqoko**).

Mazumbelo ya ditina

Tidina, dipswi docicacica dithumiswaku kuraya siwumbwa, sigotso, timbimu, vathu, sihumeleli, ni simwani. Ka tidimi ta Bantu, matina mazumba ngu micawa hidhanwaku kota micawa ya matina yiku ni sithangi sa wululami wumwewo wofana. Hahatshi, hinapaluxa n'katsakanyu wa micawa ya matina ya Cicopi ni sikombisu sa kona.

Ka wuyabanisi wa micawa, ditina ka tidimi ta Bantu tonga Cicopi, divangwa ngu sipandi simbidi: cithangi ni ditshina da ditina. Cithangi caciceka mayelani ni n'cawa dilumbaku ditina. Kasi ditshina da ditina cipandi ci cisengeletaku matimu ni chamuselo ya ditina.

Cikombisu: n'-thu; ci-siwana; wu-kara; n'-tima

Ka tidimi ta Bantu, n'tengo wa micawa ya matina wukhukhela 10 kala 20. Ka Cicopi, kumaneka 13 wa micawa ya matina. Ditabhela da 4 dikombisa mlongoloko mwendo kwepa wa micawa ya matina ya Cicopi ni sithangi hambi ni sikombisu sa wululami ni m'mahi⁸.

**Ditabhela da 4. Micawa ya matina ya Cicopi:
sithangi sa matina ni sikombisu sa wululami ni m'mahi**

N'cawa	Cithangi	Sikombisu sa wululami ni m'mahi	Sikombisu
1	mu-	a-	Mu -gondi a -tutumile.
2	va-	va-	Va -gondi va -tutumile.
3	mu-	wu-/u-	M' -rende wu -sinile. M' -rende u -sinile.
4	mi-	yi-	Mi -ndonga yi -wite.
5	di-	di-	Di -jaha di -dyite nyama.
6	ma-	ma-	Ma -jaha ma -dyite nyama.
7	ci-	ci-	Ci -wonga ci -dyite dikondzo.
8	si-	si-	Si -wonga si -dyite makondzo.
9	(yi)N	yi-	Yi -mbwa yi -dya nyama. N -gonyamu yi -dya nyama.
10	ti(N)	ti-	Ti -mbwa ti -dya nyama. Ti -ngonyamu ti -dya nyama.
11	di-/li-	di-/li-	Di -tiho di -funyekite. Li -tiho li -funyekite.
14	wu-	wu-	Wu -siwana wu -dhana likwaha.
15	ku-	ku-	Ku -thuma ku -ninga lisima m' thu.

Tataliseka kuyengetelwa micawa ya wukhalu 16, 17 ni 18 yikombiswaku ngu sithangi (ha- , ku-, mu-/n'/m'-). Hambikatiya, micawa yiya yikatakiseli kutikomba ka Cicopi nguko madotho matina ya micawa yiya mathimuswaku ngu vawombiwombi va lidimi liya. Kota cikombisu, vabwabwati va Cicopi vatolovela kuthumisa siyengeteli mwendo sikombisu sa wuyengeteli kupala matina mapuni.

Cikombisu: **ha** mezani (n'cawa 16); **ka** kokwane (n'cawa 17); **mu** cicolwani (n'cawa 18).

8 Simbi sifananisu singawonwa ka NELIMO (1989); Siteo ni Ngunga (2000); Ngunga ni Faquir (2011).

Sithangi sokari singatikomba ngu **mw-, m’-/n’-** hambi nikwambikomba, titidhanwaku kota matina yombina cithangi. Hiwonisiseni sikombisu silandelaku:

- **N’cawa 1:** Cithangi **mu-** singatikomba kota **mw-, m’-/n’-** hambi nikwambitikomba. Aniko, ka otshe matina ya n’cawa wuwa, casimama cikombisu ca wululami **a-** ka citatisu.

Cikombisu: **’Mw-**anana **a-**tutumile; **M’-**gondi/n’-gondi **a-**tsute cicolwani; Mame **a-**tutumile.

- **N’cawa 2:** Cithangi **va-** cingatikomba kota **v-**.

Cikombisu: **V-**anana **va-**utumile.

- **N’cawa 3:** Cithangi **mu-** cingatikombisa kota **m’-/n’-** hambi ni kwambitikombekisa. Aniko, ka otshe matina ya n’cawa wuwa, casimama cikombisu ca wululami **wu-/u-** ka citatisu.

Cikombisu: **M’-**pawu **w-**atshamba; **N’-**donga **wu-**wite; Moya **wu-**nawisa makandzu.

- **N’cawa 9:** Cithangi ca n’cawa wa matina ya 9 cingatikombisa ngu **yi-, m-/n-, ny-** hambi nikwambitikomba ka kuthanga ka tidina. Hambiketo, matina ya n’cawa wuwa mathumisa **yi-** kota cikombisu ca wululami ka citatisu.

Cikombisu: **Yi-**mbwa **yi-**dyite; **M-**biya **yi-**fayekile; **N-**gonyama **yidyide**; **Ny-**umba **yi-**wide; Khukhu **yi-**dyite.

Kota hitipfisisaku ka sikombisu sa ditabhela da 4, matina ya n’cawa 1, 3, 5, 7 ni 9 ya n’tengo wumwewo mamaha n’tengo wotala ngu micawa 2, 4, 6, 8 ni 10. Matina ya n’cawa 11 matolovela kumaha n’tengo wotala ngu matina ya n’cawa 9.

Cikombisu: **Ti-**tiho **ti-**funyekite; **Ti-**dhavi **ti-**funyekide.

Kasi matina ya micawa 14 ni 15 yina micawa ya n’tengo wotala nguko, yilumba n’tshanganu wa siloso simbixayeka (n’cawa 14) mwendo sihumeleli, timbimu ni simaheko (n’cawa 15). Hambikatiya, kuni makhambi yokari himanaku matina ya n’tengo wotala ya n’cawa 14 makombwaku ngu **ma-** wolumba n’cawa 6.

Cikombisu: **w-**adwa vs. **ma-**wadwa; **wu-**khalu vs. **ma-**khalu.

Matina ya Cicopi mangavangwa, ngutungutu, ngu wutumbuluxi mapswi ni wumbeko wa mapswi. Wutumbuluxi wa mapswi wumaheka ngu wuthangisi ni wulondeti/wukhweleketi. Hambiko, kuni wutumbuluxi wa mapswi wuthumisaku wuthangisi (cithangi) ni wulondeti (cilondeto) ka dipswi dimwedo, ti tidhanwaku kota cinameketo ca sipandi.

Sikombisu sa wuthangisi wa mapswi:

- sokoti → **wu**-sokoti
- diso → diso-**ni**
- m'movha → **ci**-movha-**ana**
- kugonda → **n'**-gond-**a**
- kugonda → **ci**-gond-**o**

Sikombisu sa wumbeko wa mapswi:

- kata + mwani → katamwani
- ciranda + phuka → cirandaphuka (wona: kuranda phuka)
- nyamuwomba + takwe → nyamuwombatakwe (wona: kuwomba takwe)

Mazumbelo ya cimahu

Cimahu, dipswi docicacica dithumiswaku kasi kukombisa cimaheko, mbimu, cihumeleli ni simwani. Kota hingagonda ka ditina, cimahu ka Cicopi ni n'talu wa tidimi ta Bantu civangwa ngu sipandi simbidi: cithangi ca n'cawa ni ditshina. Cithangi ca cimahu i **ku**- cilumbaku n'cawa 15 ka n'khwepa wa micawa ya matina ya Cicopi. Ngu dimwani dikhelo, ditshina dikabaniswaku ngu sipevhwana simbidi: limitsu ni cipfali cogwitisa. Limitsu la cimaho ngu lona lixayisaku chamusela ya dipswi da cimaho. Magwitu ka cimaho, kuvhalwa ngu cipfali cogwitisa i **-a**. Ngu zumbelo yiya, longoloko wa cimahu wuvangwa ngu:

Cithangi + Limitsu la Cimahu + Cipfali Cogwitisa

Sikombisu:

- ku-dy-a
- ku-gond-a
- ku-sakan-a

Limitsu la cimaho lingaengetelwa ngu kupatwa ka siyakimapswi sidhanwaku kota siengetelisi simahu. N'thumu wa siengetelisi simahu ngwa kucica chamuselo ya tshimatshima ya cimaho hambu ni kucica n'tengo wa sihetisi simaho (n'cawa wuvangwaku ngu m'mahi ni sihetisi). Limitsu la cimaho lini n'tamu woyamukela siengetelisi sopinda cimweco. Loko limitsu la cimaho liti ni siengetelisi sa simaho sasingi lidhanwa kota limitsu lolaphiswa kasi cimahu ca kona cirwekwa ditina da cimahu cotumbunukiswa.

Sikombisu:

- ku-dy-a → ku-dy-**is**-a
Mwanana adya wurathi.
Mame ady**isa** mwanana wurathi.

- ku-bhik-a → ku-bhik-**el**-a
Mame abhika wurathi.
Mame abhik**ela** mwanana wurathi.
- ku-bhik-a → ku-bhik-**iw**-a/ ku-bhik-**w**-a
Mame abhikite wurathi.
Wurathi wubikit**wi** ngu mame.
- ku-bhik**el**-a → ku-bhik**el-an**-a
Mame abhik**ela** vamaseve vakwe khukhu.
Vamaseve vabhik**elana** tikhukhu.

Cimahu ka Cicopi catumela kuhendulelwa mayelanu ni n’cawa, m’mah, n’tengo, mbimu, mahelo, wutumeli ni wulambi hambi ni simwani sigava sa wuhenduli wa cimaho.

Sikombisu sa wuhenduli wa n’cawa:

- Mwanana **a**-dy-a nyama. (n’cawa 1)
- Ciwonga **ci**-dy-a nyama. (n’cawa 7)
- Timbwa **ti**-dy-a nyama. (n’cawa 10)

Sikombisu wuhenduli mayelanu ni m’mah hambi ni n’tengo:

- Ani **ni**-dy-a nyama. (n’thu wophela wa wumwewo)
- Awe **u**-dy-a nyama. (n’thu wa wumbidi wa wumwewo)
- Athu **hi**-dy-a nyama. (n’thu wophela wa wungi)
- Anu **mi**-dy-a nyama. (n’thu wa wumbidi wa wungi)

Sikombisu sa wuhenduli mayelanu ni mbimu hambi ni mahelo:

- Ciwonga ci-dy-a nyama. (Mbimo ya konku⁹)
- Ciwonga c-**o**-dy-a nyama. (Mbimo ya konku yosimama)
- Ciwonga c-**a**-dy-a nyama. (Mbimu ya konku yotolovela)

---

9 Mayelani ni Nurse ni Philippon (2006), ka tidimi ta tingi ta Bantu kufana ni Cicopi, mamahelo yawa ya mbimu ya konku yombina sikombisu sa wuyaki cimaho, maxungameta sihumelelo sohambanelana sotoloveleka (wona: Cimanga cadya nyama) mwendo sihumelelo sombigwita (wona: Ciwonga cidya nyama). Ngu cigelo ciya, sigava songa siya sitalisela kuva ni chamuselo yohambanelana mayelanu n’ndani wa mhaka. Hambiketo, vagondi vonga Bahule (2017) vakahambanisi kuhambanelana ka mbimu ya konku yi vayidhanaku kota “mbimu ya konku yokongoma”.

- Ciwonga ci-dy-**ite**¹⁰ nyama. (Mbimu yopinda yohetiseka)
- Ciwonga ci-**ti**-dy-a nyama. (Mbimu yopinda yisahetiseka)
- Ciwonga ci-**ci**-dy-a nyama. (Mbimu yopinda yosimama)
- Ciwonga ci-**na**-dy-a nyama. (Mbimu yitaku)

Sikombisu sa wuhenduli mayelanu ni wutumeli ni wulambi:

- Tiphongo t-a-dy-a mamanga. (Mbimu ya konku yotolovela ya wutumeli)
- Tiphongo ti-**ka**-dy-**i** mamanga. / Tiphongo **ka**-ti-dy-**i** mamanga (Mbimu ya konku yotolovela ya wulambi)
- Tiphongo ti-dy-ite mamanga. (Mbimu yopinda yohetiseka ya wutumeli)
- Tiphongo ti-**ya**-dy-a mamanga. / Tiphongo ti-**ka**-dy-a mamanga. (Mbimu yopinda yohetiseka ya wulambi)
- Tiphongo ti-na-dy-a mamanga. (Mbimu yitaku ya wutumeli)
- Tiphongo ti-na-**mbi**-dy-a mamanga. / **Kha**-ti-na-**mbi**-dy-a (Mbimu yitaku ya wulambi)

Cicopi catumela wukombisi wa sihetisi sa matina mwendo wa sihetisi sa simaho n’ndina mazumelo ya ditina ni cimaho. Wukombisi wuwa wa sihetisi wumaneka ka n’cawa wa ditshina da ditina wuhetisaku cimaho mwendo ka n’thu aseketelaku cimaho. Aniko, cikombisu cingamaneka hambi kupwatekani ka cihetisi ca ditina cidikombaku.

Sikombisu:

- Tiphongo ti-dy-ite **mwasi**. (n’cawa 14)
Tiphongo ti-**wu**-dy-ite **mwasi**.
Tiphongo ti-**wu**-dy-ite.
- Tiphongo ti-dy-ite **mamanga**. (n’cawa 6)
Tiphongo ti-**ma**-dy-ite **mamanga**.
Tiphongo ti-**ma**-dy-ite.
- Mufana a-won-e **mbafa**. (n’cawa 9)
Mufana a-**yi**-won-e **mbafa**.
Mufana a-**yi**-won-e.
- M’fana a-won-e **sihorana**. (n’cawa 8)
M’fana a-**si**-won-e **sihorana**.
M’fana a-**si**-won-e.

¹⁰ Mayelani ni cidimyana, kungamaneka mazumbelo mararu ya sikombisu sa mbimu yopinda yohetiseka ka Cicopi ngu siaaki mapswi siya: **-ile**, **-ide** ni **-ite**. Sikombisu: Ciwonga ci-dy-**ile** nyama; Ciwonga ci-dy-**ide** nyama; Ciwonga ci-dy-**ite** nyama.

- M’fana a-**ni**-won-e . (n’thu wophela wa wumwewo)
M’fana a-**ku**-won-e. (n’thu wa wumbidi wa wumwewo)
M’fana a-**hi**-won-e. (n’thu wophela wa wungi)
M’fana a-**mi**-won-e. (n’thu wa wumbidi wa wumwewo)

Ka longoloko ya wumuni ka ditabhela da 5, hakombisa n’cawa wohetiseka wa sikombisu sa sihetisi sa Cicopi mayelanu ni n’cawa wa ditina wumanekaku ka ditshina da n’cawa wa ditina mwendo wa cihetisi.

Ditabhela da 5. Micawa ya matina ya Cicopi: cithangi matina, sikombisu sa wululami wa mumahi ni cihetisi

N’cawa	Citangi	Cikombisu sa wululami wa mumahi	Cikombisu ca wululami wa sihetisi/civhamatina cowiyeta mwendo ca wuwuyeti
1	mu-	a-	-mu-
2	va-	va-	-va-
3	mu-	wu-/u-	-wu-/u-
4	mi-	yi-	-yi-
5	di-	di-	-di-
6	ma-	ma-	-ma-
7	ci-	ci-	-ci-
8	si-	si-	-si-
9	(yi)N	yi-	-yi-
10	ti(N)	ti-	-ti-
11	di-/li-	di-/li-	-di-/li-
14	wu-	wu-	-wu-/u-
15	ku-	ku-	-ku-

Cicopi ka n’thumu wa wugondisi Mosambiki

Lidimi la Cicopi limaneka ka n’cawa wa 16 wa tidimi ta Mosambiki tingavhulwa ka makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ngu didembe da 2003. Konkuwa, Cicopi cathumiswa kota lidimi la wugondisi kumweko ni Ciputukezi ka sikolwa sokari sa sigondo sa cigava cohata sa porovhinsya ya Gaza ni Nyembani.

Hambiketo, n’thetho wa wuthumisi wa Cicopi ni timwani tidimi ta Mosambiki ka wugondisi ngu tidimi timbidi ni makhalu ya m’fumu ni ya wukoma kufana ni: mithumoni ya m’fumu, mabandzani ya mamunisipyo ni ya maporovhinsya, mithumoni ya wuhaxi mahungu kongra radhyo ni televhizawu wudanave pulani yovhuneta kutshingisa wudzividi, wuxuwukisi hambi ni wuxayisi wa tidimi ni mitumbunuku tidhumisaku wuthu wa ditiku da Mosambiki.

CIGAVA CA WUN'CHANU. Sitoloveto

N'sengeletu wuwa wa 10 wa sitoloveto wukongometa kuvhuna vagondisi ka wutshingisi wa mapimu ya vagondi mayelanu ni kupfanana kumanekaku ka tidimi, citshungu, wugondisi ni wugondi. Ngu dimwani dikhelo, kunavelwa taku sitoloveto siya sivhumikisa kupimisa ka kunene ka vagondi mayelanu ni tidimi kota tithomba ta cinthu, vave ni malunganu yotixonipha ni kutiha lisima hambi ni kuziva taku, kuhambanahambana ka tidimi tatingi kavhuna wutomi wa vathu.

Sitoloveto siya singagondwa kota dikungu da dilembe, cicolwa ni kugondwa ka sigondo sa mabhuku ohambanelana.

Citoloveto 1

N'sungu wa mhaka:	Ditiku dimwedo, 8000 wa tidimi
Nyanda ya sigondo:	N'talu wa tidimi tohambanahambana
Kongometo:	Kuziva n'talu wa tidimi tohambanahambana ngu maso ya ditshuri.

Makungu:

Citoloveto ciya cinave ca 90 wa timeneti (sigondo simbidi). Cingagondwa ka sigondo sa Wuchari wa Wuthu hambi ka sigondo sa Lidimi la Mavelekwa.

Cipandi cophela:

N'gondisi afela kukumba mapa ya ditiku mafu ka vagondi, egwita amaha siwotisu sokari mayelanu ni wuzivi wa n'tengo wa tidimi tiwombawombwaku mafuni. Hagari ka kuva vagondi vatixamuti atiya vanotiwona, n'gondisi anathumisa mitengo yiwombwaku ngu dibhuku diya kasi kuvagondisa tidimi ni vabwabwati, kuvachamusela mayelanu ni n'talu wa hombe wa tidimi ditikuhombe Afrika ni Mosambiki acitshingisa tidimi ta maporovhinsya, ta madixitiritu, ta miganga yiya vahanyaku vagondi. Ka citoloveto ciya, vagondi vafanela kutiningetela ngutu hambi ni kudzivisa tidimi ti vatizivaku.

- **Titanga ta vagondi: 8 ni 9 wa malembe:**

Talaveka vagondisi vagondisa kuhambana kukuho ka mapswi yawa: lidimi, cidimyana mwendo lidimin'ganga.

Cipandi ca wumbidi:

Masoni ka mapa, n'gondi ni n'gondi afanela kuchata ditiku dimwedo da Afrika mwendo ka dimwani ditikuhombe, ebhala ni kutsemeta mapa ya kona, ebhala n'ndani ka mapa tidimi diwombawombwaku ngu miganga, ekombisa mitengo ya vabwabwati ngu miganga. Ngu n'sana, afela kupenda mapa ngu tipenda ta n'jika wa ditiku angadilanga. Ka citoloveto ciya, tasindziseka kuva n'gondisi evhuna n'gondi ka makhambi mwendo sigava sa kona.

- **Titanga ta vagondi: 6 ni 7 wa malembe:**

Ka titanga tiya, vagondi vafela kupata totshe tidimi ta matiku mangachatwa ka gondo kasi vatitoloveta kumaha tikonta ta Matematika (wupati ni wuhunguli).

N'tshovelo wuyemelwaku:

Loko cipandi sophela citimahwilwe, vagondi vafela kubhala ndima yokari yipataku mapa ya tidimi tohambanelana mafuni, Afrika ni Mosambiki ngu lidimi la mavelekwa vagwita vayitolokela ngu Ciputukezi. Loko mithumu yiya ya vagondi yidipelede, yifelwa kupaluxwa disalani, kudziviswa ka vamaneki va sikolwa bhimbilyoteka.

Simaho sa gondisele:

Mapa ya mafu, mapa ya tidimi ta Afrika ni Mosambiki (simaneka ka dibhuku diya), diphepha dobasa, cigeru ni sipenda maphepha.

Citoloveto 2

N'sungu wa mhaka:	Kasi matumbunukisa kucani matina?
Nyanda ya sigondo:	N'tumbunuku wa mapswi ni matina
Mikongometo:	Kupfisisa taku n'talu wa tidimi tohambanelana wutumbunukisa tidimi ta tingi ngu kutsimbila ka malembe; Kuziva kutala ka mapswi ya lidimi, chamuselo ya wona ni ti mayalakanyisaku ka mapimu ya vagondi.

Makungu:

Citoloveto ciya cifanelwa kumhwa ngu 90 wa timeneti (sigondo simbidi). Cingagondwa ka sigondo sa Lidimi la Mavelekwa.

Ka cigondo cophela, n'gondisi afela kuwotisa ka vagondi mayelanu ni n'tumbunuku wa matina yawe ni chamuselo ya wona. Kunavelwa to vagondi vadzivisa matina yawe ni kuduketa kuchamusela cigelo ca kuve varaywa ngu vaveleki vawe. Ka dibhulu diya, kunakhumbwa matimu ya n'tumbunuku wa tingamu hambi ni mitumbunuku ya cinthu ca vagondi. Aniko, n'talu wa vagondi vanambiva ni wuzivi wa kuchamusela civangelo ca matina vangaraywa. Ngu civangelo ciya, n'gondisi afela kuvagondisa wutumbunuku wa mapswi ngu magondiselelo ya kutsakisa vagondi. Kota kutala ka matina ya vagondi manave ya Ciputukezi, tini lisima kuchamusela n'tumbunuku wa matina ya maxaka ni sibongo sa vagondi. Ngu magondiselelo yawa, vagondi vanasikota kutiningetela ka gondo ngu kupaluxa matina ya maxaka yawe hambi ni kualakanyela n'tumbunuku, chamuselo ya kuhambanelana ka matina ya vathu va n'ganga.

Magemetoni ya cigondo, talaveka to n'gondisi ekombela to n'gondi ni n'gondi ebhala linyumba la cixaka ngu matina yokhukhela vakokwe kala kwakwe. Vasindzikusatisana ngu kugwita ka cigondo, nigondisi anavaleleta kasi veta cikolwani ni civhuneteli ca wubhiki hambi ni kuwotisa ka vaveleki mabhikela ya sakudya sa n'tumbunuku wawe.

- **Titanga ta vagondi: 6 ni 7 wa malembe**

Linyumba ya cixaka lifelwa kubhalwa ni kulegendarwa ngu matina yotsalwa.

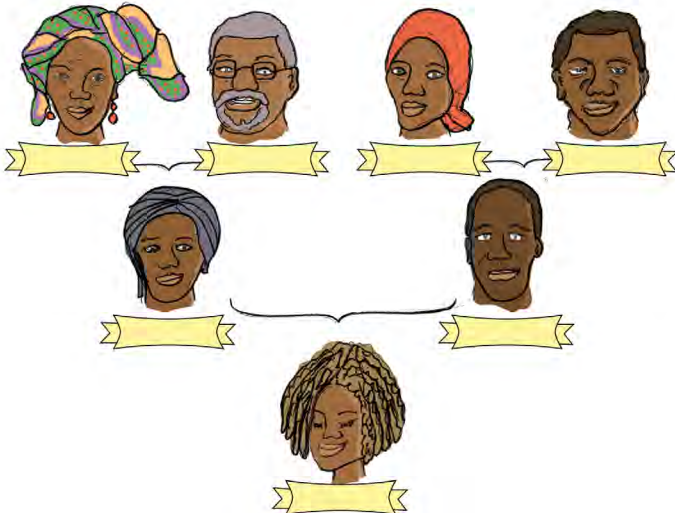
Ka gondo ya wumbidi, talaveka to n'gondi ni n'gondi awomba ngu lidimi lakwe, ditina mwendo madina da civhuneteliwubhiki angachata. Ngu kulandela, vagondi vafela kukombisana mayelanu ngu matina ya sivhuneteli sa wubhiki vangasiwomba ni kufananisa matina ya sona ngu tidimi tawe ni Ciputukezi. Loko vagondi vatihetile mithumu yawe, n'gondisi afela kuchamusela n'tumbunuku wa matina ya sivhuneteli sa wubhiki (talaveka ku n'gondisi edongisela kwati n'tumbunuku wa matina ya sivhuneteli sa wubhiki). Kasi kuyengetela wupfisisa wa vagondi ka citoloveto ciya, n'gondisi angasikota kuvabhulisa mayelanu ni sihena sa madyela timwayani ta vagondii ngu kuvawotisa to: vatolovela kudya ngu mbimu yimweyo, vatolovela kubhula mbimu vadyaku, ni simwani. N'kongometo wa mabhulu yawa nguziva kutala ka mapswi makuho ka lidimi, chamuselo ya wona ni ti mayalakanyisaku ka mapimu ya vabwabwati kasi vagondi vatshingisa wuzivi wa n'tumbunuku wa tidimi ni kuxuwuka ka tona.

- **Titanga ta vagondi: 8 ni 9 wa malembe:**

Ka tanga yiya, n'gondisi angalongisela sixamalisu sa n'tumbunuku wa mapswi okari, angagondisa wufananisi wa mapswi yotumbunuka ngu ka diguwa hambi kuwombawomba mayelanu ni wufanani wa tidimi tohambanahambana.

Simaho sa gondiselo:

Hahandze ka diphepha ni lapixi, vagondi ni vagondisi vafela kuva ni wuzivi wokari wotsimbilelana ni n'tumbunuku ni chamuselo ya matina ya vagondi ka cigondo cophela. Ka cigondo ca wumbidi, talaveka to vagondisi vaziva n'tumbunuku wa sivhuneteli sa wubhiki ngu tidimi ta vagondi ni ngu Ciputukezi. Tasindziseka to vagondi vedongisela sivhuneteli sa wubhiki kasi vetsula naso cikolwani.

Citoloveto 3

N'sungu wa mhaka:	Himaheni mapa ya wukhalu wuhirandelaku
Nyanda ya sigondo:	Cinthu ni n'ganga
Mikongometo:	Kutiya cinthu ca n'gondi ni n'gondi ngu simaha sivarandelaku; Kuyengetela wuzivi mayelanu ni matina ya makhalu.

Makungu:

Citoloveto ciya cinagondiswa ngu cipandi ca 60 wa timeneti (cigondo cimweco).

Citoloveto ciya kuxuwa to n'cawa wa vagondi vabhala mapa ya makhalu ya lisima ngutu n'gangani ni matina yohambanahambana ya makhalu (cifananisu: matina ya micongo, citunga, milambu mwendo magova, ni mamwani). Ngu kulandela, micawa ya vagondi yifela kufananisela matina ya makhalu mathumiswaku ngu lidimi la vahanyi n'ganga ni madina ya Ciputukezi. Kasi citoloveto cimanela mikongometo ya cona, micawa ya vagondi vangasikota kutsimbila vebhulisana ni vathu va tanga ya hombe mayelanu ni n'tumbunuku wa matina ya makhalu ya lisima n'gangani, vagwita vetsala sithenga sa matimu matumbunukelaku matina ya n'gangani.

- **Titanga ta vagondi wa 6 kala 9 wa malembe**

Linyumba ya cixaka lifelwa kubhalwa ni kulegendarwa ngu matina yotsalwa.

Simaho sa gondiselo:

Ka citoloveto ciya kunalaveka dikaritolina da hombe, sipendamaphepha, n'khwepa wa siwotisu sonathumiswa ni vathu va tanga ya hombe ka wubhulisani woxota n'tumbunuku wa matina ya makhalu ya lisima n'gangani hambi ni longoloko wa sipandi sa sithenga sinabhalwaku ngu vagondi.

Citoloveto 4

N'sungu wa mhaka:	Ahimaheni cichamuselomapswi
Nyanda ya sigondo:	Wuchari wa cichamuselomapswi ni wuchari wa chamuselo
Mikongometo:	Kutoloveta cichamuselomapswi ka vagondi; Kukumba kukarateka kukuho ka kuchamusela dipswi ngu magondiselelo ya n'khululeko ni yosakana ngu wuzivi wa lidimi la n'gondi ni n'gondi; Kugonda kumaha cichamuselomapswi.

Makungu:

Mbimu yomaha citoloveto ciya yingagemwa ngu n'gondisi angasikotaku kucigondisa ngu makhambi mambidi, ngu micima miraru mwendo ngu dilembe mwendo. Kulapha ni kukoma ka mbimu kungagemwa ngu n'tengo wa mapswi maxuwaku kuchamuselwa. Ka cikombisu ciya, kunakombiswa longoloko ya tihora timbidi ta gondo ya Lidimi la Maveleka.

N'gondi ni n'gondi afela kuchata 10 wa mapswi atikhululekidi agwita, amachamusela cigelo ca wona. N'gondisi afela kukombisa ndzila ya machamuselelo ya mapswi acithumisa: mhaka ni mazumbelo.

Vagondi vafanela kutiningetela vadichachekiti ngu lidimi valithembaku. Kota iku cichamuselomapswi cohambwa ngu kukhululeka ka vagondi, talaveka kupimela n'tengo wa mapswi ni tichamuselo ta kona. Kugemetani ka citoloveto ciya, vagondi ni n'gondisi vanapata otshe maphepha mangabhalwa mapswi kasi vehamba cichamuselomapswi a mangi.

- **Titanga ta vagondi: 8 kala 9 wa malembe:**

N'gondisi angasikota kugondisa vagondi ngu kuva tshatshamuselo cigelo ca dipswi m'patu cichamuselo ni mathumiselelo ya dona ka cichamuselomapswi. Loko citoloveto ciya cicilongolokiswa ngu dilembe mwendo micima, tingakoteka kuvanga cichamuselomapswi cohambwa ngu dikaxa (wona mamahelo ya dibhuku da dikaxa dikungwamwetwaku ka citoloveto 10).

Simaho sa gondiselelo:

Lapixi ni diphepha. Loko ticikoteka, tini fanelo kukumba cichamuselomapswi kasi vagondi vewona mazumbelo ya cona.

Citoloveto 5

N'sungu wa mhaka:	Nyansi hinave vanyamithumu
Nyanda ya sigondo:	Tidimi ta sigondo sa wuchari
Mikongometo:	Kupfisa to totshe tidimi ta mafu tini malungelo ya kuthumiswa ka wuhi ni wuhi wukhalu, ka wuchari wa tigongo hambi kwambisinga ka wuchari wa tigondo; Kuchamusela kuhambana ka tidimi ka makhalu ya wuchari ni chachazelo ya tona mithumoni.

Makungu:

Citoloveto cifelwa kumahwa ngu 60 wa timeneti (gondo yimweyo).

Wuthumisi wa dharama ni misakanu ya teyaturu magondiselo mathumiswaku ngutu ka wugondisi wa tidimi. Magondiselo yawa mabhindula wugondi wopelela wa sikombisu sa wutikoti wa tidimi. Vagondi vatiranda kutinigetetela ga gondo ya kuyetsetela wuthumisi wa tidimi disalani. Ka cigava cophela, vagondisi vafanela kulanga n'gondi wa dihorana mwendo wa dizambi anova dhokodhela. Ka wuyetseteli, dhokodhela anamaneka aciyamukela valwati vachamuselaku malwali yawe vacibwabwata tidimi tohambanahambana. Ka cigava cilandelaku, cinave coxotela vagondi mapulani kasi vapimisa kwati mayelanu ni wutsimbilelani wa mithumu yokari, wombelo ya wuchari wa n'thumu wuthumiswaku, mazumbelo ya vathu vakona (ahipimiseni mhaka ya wusikati ni wuwana ka mithumu). Hahandze ka tiya, citoloveto ciya cini lisima ni dibhindu ka wubhali wa n'khwepa wa madina ya malwati mangamanwaku ka dibhuku diya.

- **Titanga ta vagondi: 6 kala 9 wa malembe:**

Mayelanu ni tanga, kungathumiswa mapswi ya wuchari yokaratanyana n'ndani ka mapswi malongolokiswaku ngu dibhuku diya.

Simaho sa gondiselo:

Kulaveka wubwabwati wa vagondi ni n'khwepa wa mapswi ya wuchari mangalongiselwa ka dibhuku diya.

Citoloveto 6

N'sungu wa mhaka:	Ahiyakeni cisengeleta ca simila citinga
Nyanda ya sigondo:	Tidimi ta wuchari ni n'tumbunuku wa mapswi
Mikongometo:	Kuhambanisa matina ya mindonga ni limwasi ya wuchari ni matina mathumiswa ngu citshungu; Kugonda kuhambanelana ka mapswi ka vahanyi n'ganga.

Makungu:

Citoloveto cinagondwa ngu 135 wa timeneti (sigondo siraru). Hambiketo, cingagondwa kota dikungu da micima miraru mwendo dilembe.

Magondiselo ya citoloveto ciya mafela kutsimbitiswa kota dikungu dixuvaku kutiningetela ka vagondi ka mithumu ya wuxayisi ni wuvhikeli wa mazumbelo ya siwumbwa sa mafu. N'gondi ni n'gondi mwendo micawa ya vagondi, vanatiningetela ka wufuxeli wa makhalu ya siwumbwa sohambanahambana sa mafu kasi vayelula similala sa citinga sohambanahambana (mindonga ni limwasi). Ngu kulandela, vafela kuwomisa mwendo kuaneka mindonga ni limwasi la citinga ni kuteketa n'thumu wotumbula madina ya kona ngu totshe tidimi tibwabwatwaku disalani.

- **Titanga ta vagondi: 8 kala 9 wa malembe:**

N'gondisi anapaluxa ditina da wuchari da mindonga mwendo wa la limwasi kuveti vagondi vanawomba didina diziwaku ngu citshungu, n'gangani. Cigava ciya, cingayengetelwa ngu: kuchamusela n'tumbunuku wa matina ya n'gangani, cigelo ca ona hambani ni mazumbelo (khalelo, n'nungu/m'mbumulu, wudhahi wa malwati, wudyisi sihari, mahanyelo (nguwa ni micima), makhalu wa wumili, ni simwani).

Magwitu ka citoloveto ciya, takoteka kuvanga dibhuku da mandza mwendo da dikaxa dowumbwa ngu n'sengeleto wa maphepha yolemwa mindonga ni limwasi (cisengeleta ca mindonga ni limwani) kufana ni citoloveto sikombiswaku ka dibhuku diya (wona cifananisu ca citoloveto 10).

Simaho sa gondiselo:

Diphepha, cilemo, lapixi, mindonga ni limwasi lowoma.

Citoloveto 7

N'sungu wa mhaka:	Ina tidimi tini mimhinganu?
Nyanda ya sigondo:	Totshe tidimi tini n'kongometo wofana
Kongometo:	Kukaneta taku tidimi ta wulungu mwendo ta kale ka wukoloni ngu tona tiku ni n'tamu wovanga wuchari ni wuzivi.

Makungu:

Citoloveto ciya cinagondwa ngu m'pimu wa 90 wa timeneti (sigondo simbidi).

Ka citoloveto ciya, vagondisi vasindziseka kubhulisana ni vagondi mayelanu ni mhaka yaku totshe tidimi ngu kuhambanelana ka tona, tini n'tamu wothumiswa ka wuhi ni wuhi wukhalu hambi ni ka n'thumu wokari. Ngu cigelo ciya, vagondisi vangasikota kujunyatisa mabhulu yawe ni vagondi ngu kugondisa sigondo sa Wuchari wa N'tumbunuku ngu lidimi la mavelekwa, vagwita vagondisisa ngu lidimi la wumbidi, vakombisa kufanana ka mapswi ya wuchari ya lidimi la mavelekwa ni ya lidimi la wumbidi, mwendo ngu lidimi la wumbidi ni ya lidimi la mavelekwa, ni kuxola wupfisi wa wuchari ngu lidimi la mavelekwa mwendo ngu lidimi la wumbidi ka vagondi. Ditshuri taku wuhambanelani wa mazumbelo ya tidimi ni tidimi wungakaratisa mawombela ya ti tihumelelako. Aniko, wuhambanelani wa mazumbelo wa tidimi tikawombi to tidimi tokari tikasikoti kuyengetela longoloko wa mapswi wa cihini ni cihini cigava ca wuchari mwendo ca wuzivi, kukhukhela mapswi yombiwoneka kala yowoneka.

Simaho sa gondiselo:

Diphepha, lapixi, wukombisi wa magondiselelo ya cigondo ca wuchari ngu lidimi la mavelekwa ni ngu lidimi la wumbidi.

Citoloveto 8

N'sungu wa mhaka:	Wuwonekeli wa tidimi
Nyanda ya sigondo:	Wugondi kulera ni kubhala/Alifabhetizasawu
Kongometo:	Kucharihisa vagondi mayelanu ni wuthumisi wa tidimi tawe ta mavelekwa ni ta n'ganga ka wupaluxi wa sikombisu sa makhalu ya wukoma, ya citshungu, ya vane ni mamwani yohambanahambana.

Makungu:

Citoloveto ciya cinagondwa ngu n'kama wa 135 wa timeneti (tigondo tiraru).

Gondiselelo ya citoloveto ciya yixuva to vagondi vayelulela sikombisu sa micawa ya mibhalu ya makhalu, mibhalu ka sithombe sa candza ni matina ya makhalu manekaku n'ndani ni hahandze ka cikolwa (makhalu marandelaku cikolwa ni muwa vazumbaku kona vagondi). Loko vatiyelute mibhalu yiya, vagondisi vafela kuruma vagondi kuva "veyihendula" ngu Ciputukezi kala lidimi la mavelekwa hambi ngu tidimi timbidi (la mavelekwa ni la wumbidi).

- **Titanga ta vagondi: 8 kala 9 wa malembe:**

Vagondi vangasikota kutiningetela ka dikungu da kubhala ni kupakanisela sixapana sikombisaku matina ya tindzila hambi ni makhalu ya lisima n'gangani ni cikolwani ngu lidimi la mavelekwa ni Ciputukezi.

Simaho sa gondiselelo:

Sixapana, penda, maphepha, cilema ni lapixi.

Citoloveto 9

N'sungu wa mhaka:	Mapswi ya hafuhi
Nyanda ya sigondo:	Wuchari wa chamuselo, wuchari wa mapswi ni wuzivi wa kulera ni kubhala
Kongometo:	Kutshingisa longoloko wa mapswi ya vagondi vamaveketaku mapimuni ngu lidimi la mavelekwa kasi vavanga n'cawa wumwewo wa mapswi.

Makungu:

Citoloveto cifelwa kuhambwa ngu 135 wa timeneti (tigondo tiraru).

Magondiselo ya citoloveto ciya manatsimbitiswa ngu n'tengo wokari wa timhaka (nyanda ya sigondo). N'ndani ka timeneti 2, vagondi vafelaku kubhala otshe mapswi matsimbilelanaku ni nyanda ya sigondo. Vagondisi vani fanelo yochata nyanda ya sigondo yitsimbilelanaku ni gondo ya dibhuku dokari (Wuchari wa N'tumbunuku, Matematika, Wuchari wa Wuthu) hambi ni timwani tinyanda ta sigondo ta kuchatwakisana wugondisi, kufana ni:

- Sihangu sa m'midi
- Tinguwu
- Sakudya ni sosela
- Sihari
- Mithumu
- Sipumbamipfhuka

N'gondi afanela kubhala mapswi matsimbilelanaku ni nyanda ya sigondo. Loko utigemetidi, anandakela yimwani nyanda ya sigondo kala aheta.

- **Titanga ta vagondi: 8 kala 9 wa malembe:**

Ngu magwitu ya citoloveto ciya, n'gondi ni n'gondi asindziswa kusengeleta mapswi angamabhala malunganu ya kumaha dibhuku da dikaxa kufana ni di vangamaha ka sitoloveto sa 4, 6 ni 10.

Simaho sa gondiselo:

Diphepha. lapixi. tingoti ni dikaxa.

Citoloveto 10

N'sungu wa mhaka:	Bhibhilyoteka ya mabhuku ya makaxa (dikalibhoti) omahwa ngu mandza
Nyanda ya sigondo:	Wucharihi wa wumahi
Kongometo:	Kuvanga dibhuku da dikaxa (dikalibhoti) disengeletaku sotshe sitoloveto singahambwa kukhukhela ka citoloveto cophela kala ca 9.

Makungu:

Citoloveto ciya cinahambwa ngu n'kama woyenela mayelanu ni wusengeteli wa n'tengo wa mithumu yingamahwa ngu vagondi hambi mithumu ya kugondisa kuvanga dibhuku da dikaxa.

Magondiselo ya citoloveto ciya, maxuva taku n'gondi ni n'gondi ave ni wutikoti womaha dibhuku dakwe ngu dikaxa ni maphepha ya sotshe sitoloveto angasimaha ka citoloveto ca n'sana.

- **Titanga ta vagondi: 6 kala 9 wa malembe:**

Hahandze ka sitoloveto singamahwa mayelanu ni dibhuku diya, vagondisi vangasikota kuchusa vagondi malunganu ya kunonisa dibhuku dawwe ngu kuengetela wusengeteli wa tindima to nga tobhalwa ngu tidimi timbidi, Cicopi ni Ciputukezi: sithokozelo; sithenga; tindandu; wuchamuseli wa misakanu yo nga yosinya, tingoma, siliyaliya, sivhuneti sovangwa ngu wuchari wa citshungu; cisengetelelele ca dihanyu da matshiku ni ditshiku; matimu ya vathu; siwombawomba; mabhikela ya sakudya sa n'ganga, ni timwani tidima. Tiyemelwa taku dibhuku diya dinapendwa ngu wuchariyi wa wumahi wotsimbilelana ni wutikoti wa n'gondi ni n'gondi.

Simaho sa gondiselo:

Dikaxa/dikalibhoti (sipandi sa kona), maphepha, tingoti tohora mwendo kurunga maphepha hagari ka dikapa da dikaxa, sifaselo sa simbi, cilemo ni cipendamaphepha.

Longoloko wa wuchamuseli wa sikombamapswi ca wuchari

1. Wugondi kulera ni kubhala/ Alifabhetizasawu

Wutikoti wa kulera ni kubhala wa n'thu. Totshe tindima tibhalwa n'ndani ka mahanyelo ni matimu ya vathu. Ngu mhaka yiya, wutikoti wa kulera ni kubhala wutaliselwa kupimwa ngu mazumbelo ya wuvangi ni wuyamukeli. Kulera ni kubhala kuyabaniwa ngu tixaka timbidi tohambana. Ngu dikhelo dophela, kuni lixaka la kulera ni kubhala losekeka – ka lixaka liya, wuleri ni wubhali wugondiswa kota n'cawa wa wutikoti wa vagondi wombinga lisima mahanyela ni matimu ya vathu. Kasi ngu dikhelo da wumbidi, kumaneka lixaka la kulera ni kubhala lotuleka – ka liya lixaka, wuleri ni wubhali wugondiswa kota n'cawa wa mithumu ya wubwabwati ni wukombisani wuhumelelaku n'ndani ka wutomi ni ka mahanyelo ya m'mweyo ni m'mweyo ni ya n'talu wa vathu.

2. Dikriyolu

Lidimi litumbunukaku ngu kutshangana ka vathu va tidimi tohambana, ngu kutsimbila ka n'kama, lawombawombwa kota lidimi la mavelekwa ngu vathu vaphya.

3. Wuyabanisi wa mathumiselo ya tidimi

N'tumelelanu wa wukabanisi woseketelwa ngu citshungu wa mathumiselo ya tidimi ni sidimyana sa kona, ka makhalu yokari. Kota cifananisu, lidimi lithumiswaku ka timwaya lathumiswa kambe ka makhalu ya m'fumu kufana ni: sikolani, mithumoni ya m'fumu ni ya wuhaxi/ wupaluxi wa mahungu.

4. Wuzivi wa ta tidimi

Ka mawonela ya n'thu ni n'thu, wuzivi wa ta tidimi wuzama kuxola kulunganyetana ka m'wombiwombi ni lidimi mayelanu ni: atiya atizivaku, atiya atipfaku nyamani, atiya atipimisi nda lidimi mwendo tidimi takwe. Votshe vabwabwati va tidimi vatiziva taku vabwabwata lidimi lokari, vatidziva taku lidimi lawe lihambanidi ni timwani, vatiziva taku votshe vabwabwati va lidimi limwelo vani wombelo yohambanelana, vatidziva taku manyane “wabwabwata kwati” kambe m'mwani “akabwabwati ta tinene”. Kota titikombisaku, dipswi diya dikhumba wuzivi wa n'ndani (wuthumisi wa lidimi) ni wudzivi wa hahandze (wuthumisi wa vabwabwati kulowe). Wotshelele wuzivi wuwa, wumanwa ngu kuhanya ni kukula ka n'thu hagari ka vathu kulowe. Ngu cigelo ciya, n'thu woziva lidimi lokari, wasikota kulithumisa kasi kuxola ati vawombiwombi kulowe vapimisaku mayelanu ni lidimi hambu ni mabwabwatelo yawe.

5. Wuhanyisani wa lidimi

Wuchari wa tigondo ta tidimi wuwonaku tidimi kota siwumbwa sa wutomi sihanyaku ngu kubwabwatisana ka vathu mafuni. Wuchari wuwa, wugonda tidimi kota siwumbwa sa wupfananisana wa vathu kufana ni siwumbwa sa wutomi ni sa n'tumbunuku siticicaku ngu mbimu.

6. Wugondisi wa cinthu

Makungu ya wugondisi mathumisaku tidimi ni n'tumbunuku wa micawa ya vathu valumbaku cinthu cofana. Makungu yawa makongometa kuxayisa ni kuwusa micawa

ya vathu va cinthu combivhikelwa ngu m'fumu. Mosambiki kuwonekile wugondisi wa cinthu mbimu ya wukoloni (madembe ya 1940). Wukoloni wuthumisile wugondisi wa n'tumbunuku ni lidimi la Ciputukezi malungano: kuphaka ni kunyenya vathu va cinthu ca n'tima ni kuvahendula cinthu ca n'tumbunuku wa vathu va n'tima ngu cinthu ca wulungu kasi wukoteka kuxololwa kwati ngu wukoloni.

7. Wugondisi ngu tidimi timbidi

Otshe makungu ya wugondisi wuthumisaku n'tengo wopinda lidimi limwelo wulumba n'cawa wa wugondisi ngu tidimi timbidi. Aniko, kungapatwa ka n'cawa wuwa, wugondisi wa lidimi la wumbidi mwendo lombaziwa kota dibhuku da tigondo. Mayelanu ni mikongometo ya wugondisi, kawoneka kuhambanelana ka tixaka ta makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi onga: tixaka toyengetela tidimi, tixaka topumba tidimi, tixaka ta kucica tidimi, tixaka toyandzisa kufana tidimi, ni timwani.

8. N'tumbunuku wa mapswi

Cigava citivekiselaku kuwonisisa n'tumbunuku wa mapswi, cigelo cichamuselaku wutumbunuki wa mapswi hambi ni chamuselo ya wona.

9. Wuchari wa cichamuselomapswi

Wudzivi wa kuwumba cichamuselelo ca mapswi kukhukhela ka: wuxoli wa mapswi kala ka wulongolokisi, tixaka, mathumiselo ni mazumbelo ya cichamuselomapswi. Wuzivi wuwa kukabiniswa ngu sipandi simbidi: kuni wuchari wa kuxola cichamuselelo ca mapswi (wugondi wa cichamuselelo ca mapswi) ni wuchari wa kuwumba cichamuselelo ca mapswi (wukungumeti ni wuwumbi wa cichamuselelo ca mapswi).

10. Lidimi lotshanganisa

Lidimi liwombawombwaku ngu vathu va tidimi tohambanelana. Lidimi lotshanganisa litaliselwa kuva lidimi lobwabwatwa ngu kufengela ka matiku ohambana.

11. Lidimi lofengelwa ngu matiku

Lidimi la lisima ngutu lithumiswaku kota lidimi la wumbidi ngu n'talu wa citshungu ca matiku a mangi mafuni. Tidimi tiya, titalisela kuva tidimi tingathumiswa ngu kunava ka wukoloni ni ku, titolovelwa kuthumiswa ka mithumu ya wugondisi ka sikolwa sa m'fumu, sa vanyane ni ka sipandi sa wubhinduli.

12. Lidimi la m'fumu

Lidimi lingathethwa ngu m'layu wa ditiku mwendo n'ganga wokari. Lidimi liya, lini fanelo yothumiswa ka mithumu ya m'fumu, ya wugondisi hambi ya wuhaxi mahungu. Ka matiku ya n'talu wa tidimi, tidimi ta m'fumu titolovelwa kuvhikelwa ngu milayu ya siwumbi sa matiku.

13. Tidimi ta Bantu

N'cawa wodingana 500 wa tidimi ta linyumba la Nigeri-Koridofaniyana, lixaka la Benwe-Kongu wutiyatetaku kukhukhela wulambwe wa Kamaroxi, wupinda ngu cipande ca hagari ka ditikuhombe Afrika, wunava kala wotshe n'gangahombe wa Afrika wa Wulambwe ka Sahara.

14. Tidimi ta ngozini yofuva

N'cawa wa tidimi timanekaku ka ndzila ya kufuva mwendo ya kunyamalala ngukuva ni n'tengo wa wutokho wa vabwabwati. Tidimi tifuva loko ticiluzo vawombiwombi.

15. Tidimi toyeyiswa

N'sengeletanu wa tidimi mwendo wa vathu wuwombawombaku tidimi ta kuyeyiswa. Kutala ta tidimi ta kuyeyiswa tini mitengo ya yingi ya vabwabwati kupala tidimi tiku ni mitengo ya yidotho, aniko totshe tapatwa kota tidimi ta kuyeyiswa.

16. N'talu wa tidimi

Wutshangani wa hombe wa tidimi timbidi mwendo tipinda ka citshungu ni ka vahanyin'ganga. Kutala ka vathu vahanyaku ka makhelo ya n'tshanganu wa tidimi tohambanahambana, vawombawomba n'tengo wopinda lidimi limwelo aniko, vamaneka vathu vokari vabwabwataku lidimi limwelo dwe.

17. Wuwonekeli wa tidimi

Wukombikisi wohambanelana wa wuthumisi wa tidimi ka makhalu ya citshungu. Ka makhalu yokari, kutumelwa lidimi mwendo sidimyana sa n'ganga aniko, ka mamwane makhelo kuni n'talu wa tidimi tinonisaku wukombikisi wa wuthumisi wa ditimi. Wuwonekeli wa tidimi cikombisu cotiya ca wukombisu wohambanelana wa n'talu wa ditimi.

18. Wuthumisi wa tidimi tohambanahambana

Wunavi wa n'talu wa tidimi tohambanahambana ka n'thu. Kutaliselwa kufakazwa to, awuleya n'thu m'wombiwombi wa tidimi tohambanelana loko ati ni wutikoti wokubwabwata ngu tidimi tatingi.

19. Makungu ya mathumiseho ya tidimi

Tsimbitiso ya pulani yokongometwa, yopimiswa mayelani ni wuthumisi ya n'talu wa tidimi mithumoni, migangani mwendo ka makhalu yokari ngu milayu mwendo mithetho, kasi kubhindulisa dihanyu da citshungu. Makungu ya mathumiseho ya tidimi mangathethwa ngu wukoma wa m'fumu ngu citimwi (ka vakoma) kala hahatshi (ka citshungu hambi ngu hahatshi (ka citshungu) kala citimwi (ka vakona) loko kucilawa kuxonipha ditshuri da wuthumisi wa tidimi ngu vathu ni tingamu.

20. Makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi

Wugondisi wutsimbitiswaku ngi tidimi timbiti, lidimi la mavelekwa (lidimi la n'tumbunuku Mosambiki) ni lidimi la wumbidi (Ciputukezi). Ngu wumbidi wa tona, tagondisa wuchari wa sigondo sa kurikulu ni ku tagondwa kota mabhuku ya tidimi. Mafuni, kuni micawa ya yingi ya makungu ohambanelana ya wugondisi ngu tidimi timbidi. Aniko, ditiku da Mosambiki dilangile makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi ya kucica ni kuxayisa lidimi la mavelekwa. Ka makungu yawa, vagondi vagonda wuchari wa sigondo sa sigava sophela ngu lidimi la mavelekwa. Loko vaciphela kalasi ya 3^{ru}, wugondisi kuphela wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi. Wucici wuwa, wumaheka ngu sigava ni mabhuku ya sigondo kala kalasi ya 5^{nu}. Hambiketo, tidimi tiya ngu wumbidi wa tona, tagondwa, tathumiswa kota sivhuneteli sa wugondisi wotsimbitiswa ngu lidimi la wumbidi.

21. Wuchari wa chamuselo

Lidhavi la Wuchari wa Tidimi wutivekiselaku kugonda chamuselo ya mapswi.

22. Wuchari wa matina ya wukhalu

Wugondi wupfisiseka wa matina ya wukhalu kukhukhela n'tumbunuku kala chamuselo ya wona. Wuchari wa matina ya wukhalu, i thomba ya lisima ngutu yingasiwa ngu va kale, yihialakanyisako matimu ya kale ka makhalu ni wutomi wa citshungu. Wuchari wa matina ya makhalu wuyabaneka ngu tixaka tohambanelana, kufana ni: wuchari wa matina ya mati, wuchari wa matina ya mazumbelo ya mafu, wuchari wa matina ya citinga, wuchari wa matina ya vathu, wuchari wa matina ya micawa ya cinthu, wuchari wa matina ya sihari ni mamwani.

23. Wulondoleti/ Wubweteti wa wutikoti

Takholwa tito, wuzivi ni wutikoti wungagondwa ngu lidimi la mavelekwa (kulera, kubhala, kuxawutela, kupfisisa) wungalondoletwa mwendo kubwetetwa mbimu yiya wugondisi wucitsibhitiswa ngu lidimi la wumbidi. Aniko, wulondoleti wa wutikoti wa lidimi la mavelekwa ka lidimi la wumbidi, wungakoteka kwadi loko vagondi vati ni wuzivi wopelela wa wutikoti wa lidimi la mavelekwa ni loko vacikombisa kuva ni wuzivi wa wutikoti wokari wa kubwabwata ngu lidimi la wumbidi. Ngu zumbelo yiya, kuengeta kuyengetelaku wugondi wa lidimi la wumbidi, wulondeteti/ wubweteti wa wuzivi ni wutikoti wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wunakoteka ngu ndzila ya kuhehuka.

24. Wucici

Kuwoneka ka makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi makhataku ya wugondisi wa sigondo sa cigava cophela ngu lidimi la mavelekwa ligwitwa licicwa ngu lidimi la wumbidi. Wucici wa lidimi wutumbunukisa tixaka timbiti ta makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi, tiku tiya: makungu ya wucici wa cikuluveta (wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wumaheka n'ndani ka malembe 2 mwendo 3 ya wugondisi ngu lidimi la mavelekwa) ni makungu ya wucici wa kuswela (wucici wa lidimi la mavelekwa ngu lidimi la wumbidi wumaheka kukhukhela ka 5 kala 6 wa madembe ya wugondisi ngu lidimi la mavelekwa). Makungu ya wucici wa cikuluveta, wutalisela kukaratisa wugondi, wupfisisi hambi ni kubhindula wuzivi wa vagondi (madembe 2 mwendo 3 ya wugondisi ngu lidimi la mavelekwa ni wugondi wa lidimi la wumbidi makavhuni kuyandzisa wuzivi ni wutikoti woyenela wukotisaku kuva vagondi vagonda ngu lidimi la wumbidi locica lidimi la mavelekwa) kupala makungu ya wucici wa kuswela wu wukotisaku wupfisisi ni wubhinduli wa wudzivi wa vagondi n'sana ka 5 mwendo 6 wa madembe ya wugondisi ngu lidimi la mavelekwa ni wugondi wa lidimi la wumbidi.

25. Wupateli wa tidimi tohambanahambana/ Wutsulupetitidimi

Mathumiselo ya kupfisiseka ya wuzivi wohambanelana wa tidimi timbidi hambi ni ta tingi ta m'wombiwombi. Ka mawonela ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi, wutsulupetanitidimi wa tidimi wumaneka wuti mamahela ya maphya ni ya lisimi yotsimbitisa mathumiselo ya tidimi tohambanelana ka wugondi ni wugondisi wa sigondo sa wuchari ni sa tidimi ka kurikulu.

SIGONDO SA WUVHUNETELI

- Bahule, Orlando A. (2017) *Aspects of verbal morphophonology of Cilenge with special reference to negation and tense markers*. Unpublished MA Dissertation, University of South Africa.
- Baker, James & Prys Jones, Sylvia (1998). *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Benson, Carol (1997). *Relatório final sobre o ensino bilingue: Avaliação externa da experiência da escolarização bilingue em Moçambique (PEBIMO)*. Maputo: INDE.
- Eberhard, David M.; Simons, Gary F. & Fennig, Charles D. (eds.). (2020). *Ethnologue: Languages of the world*. 23th ed. Dallas: SIL International, <http://www.ethnologue.com>
- Freire, Paulo (1969). *Pedagogia do oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra.
- García, Ofelia (2009). *Bilingual education in the 21st Century: A global perspective*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Guldemann, Tom. (ed.) (2018). *The Languages and linguistics of Africa*. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Guthrie, Malcolm (1967–1971). *Comparative Bantu: An introduction to the comparative linguistics and prehistory of the Bantu languages*. Farnborough: Gregg Press.
- Hammarström, Harald; Forkel, Robert; Haspelmath, Martin & Bank, Sebastian (2020). *Glottolog 4.2.1*. Jena: MPI-SHH. <http://glottolog.org>
- Heine, Bernd & Derek, Nurse (eds.). (2005). *African languages: An introduction*. Repr. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- INDE/MINED (2003). *Programa de Ensino Básico - II Ciclo (3ª, 4ª e 5ª classes)*. Maputo: INDE.
- INE (2019). *IV Recenseamento Geral da População e Habitação 2017: Resultados definitivos*. Maputo: Instituto Nacional de Estatística.
- Leclerc, Jacques. *L'aménagement linguistique dans le monde*. Quebec: Université Laval. <http://www.axl.cefan.ulaval.ca/> [data de consulta 20/07/2020].
- Lopes, Armando (1998). The Language situation in Mozambique. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 19(5): 440-486.
- Marten, Lutz (2020). Bantu and Bantoid. In Vossen, Rainer & Dimmendaal, Gerrit J. (ed.). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press, 205-219.
- MINEDH (2019). *Estratégia de Expansão do Ensino Bilingue (2020-2029)*. Maputo: MINEDH.

- NELIMO (1989). *Relatório do primeiro seminário sobre a padronização das línguas Moçambicanas*. Maputo: NELIMO/INDE.
- Ngunga, Armindo (2014). *Introdução à Linguística Bantu*. 2ª ed. Maputo: Imprensa Universitária.
- Ngunga, Armindo (2011). Monolingual education in a multilingual setting: the case of Mozambique. *Journal of Multicultural Discourses*, 6(2): 177-196.
- Ngunga, Armindo & Faquir, Osvaldo (orgs.). (2011). *Padronização da ortografia de línguas Moçambicanas: Relatório do III Seminário*. Coleção As Nossas Línguas III. Maputo: CEA.
- Ngunga, Armindo & Simbine, Madalena (2012). *Gramática descritiva da língua Changana*. Coleção As Nossas Línguas V. Maputo: CEA.
- Nurse, Derek & Philippson, Gérard (2006). Common tense-aspect marks in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 27: 155-196.
- Sitoe, Bento & Ngunga, Armindo (orgs.) (2000). *Relatório do II seminário sobre a padronização da ortografia de línguas moçambicanas*. Maputo: NELIMO, Universidade Eduardo Mondlane.
- UNESCO (2015). *Declaração de Incheon e marco de ação para a implementação do objetivo de desenvolvimento sustentável 4*. Seul: UNESCO.
- UNESCO (2016). *Si no entiendes, ¿cómo puedes aprender?* Informe de seguimiento de la educación en el mundo. Documento de Política, 24. París: UNESCO.
- Van de Velde, Mark; Bostoen, Koen; Nurse, Derek & Philippson, Gérard (eds.). (2019). *The Bantu Languages*. Second Edition. London / New York: Routledge.
- Walter, Stephen L. & Benson, Carol (2012). Language policy and medium of instruction in formal education. In Spolsky, Bernard (ed.). *The Cambridge handbook of language policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 278-300.

CIYENGETELO. Longoloko wa sikombamapswi sa wuchari

A) Cikombamapswi cokhata: Wuchari wa Wuthu (lidimi ni tigondo ta wubhali)

Ciputukezi	Cicopi	#
abreviatura	cikomisi (ci-/si-); katsakanyu wa dipswi (mu-/mi-)	01
acento	cihiko (ci-/si-)	02
acrónimo	maleteraditina (di-/ma-)	03
actos de fala	mabwabwatelo (ma-); mawombawombelo ya manene (ma-)	04
adaptação	tekelelo (mu-/mi-)	05
adivinha	tithekatheka (n-/ti-); sihutahuta (ci-/si-)	06
adjectivo	cikombazumbelo (ci-/si-); cikombamamahelo (ci-/si-)	07
adjunto	cilondeti n'sana (ci-/si-)	08
advérbio	ciyengeteli (ci-/si-)	09
advérbio de lugar	ciyengeteli ca wukhalu (ci-/si-)	10
advérbio de modo	ciyengeteli ca mamahelo (ci-/si-)	11
advérbio de tempo	ciyengeteli ca mbimu	12
advérbio de quantidade	ciyengeteli ca n'tengo (ci-/si-)	13
afirmativo	wutumeli (wu-)	14
afixo	cinameketo (ci-/si-)	15
agente (gram.)	civangisi (ci-/si-); m'vangi (mu-/va-)	16
alfabeto	longoloko wa tiletera (mu-/mi-)	17
antónimos	wuhenduli wa chamuselo ya mapsi (wu-); cihenduli ca chamuselo ya mapsi (ci-/si-); wutshuraleli wa chamuselo ya mapsi (wu-)	18
arcaísmo	mabwabwatelo ya cikale (ma-)	19
argumentação	wuseketi (wu-); wufakazi (wu-); wuvangeli (wu-); wuchachamusi (wu-)	20
argumentar	kuseketela (ku-); kufakaza (ku-); kuveka civangelo (ku-); kuchachamusa (ku-)	21
argumento	n'seketelo (mu-/mi-); civangelo (ci-/si-)	22
argumento verbal	chetisi cimaho (ci-/si-)	23
aspas	siwulelelo (ci-/si-); mayaxipa (di-/ma-)	24
aspecto	mahelo (ma-); mazumbelo (ma-)	25
aspecto verbal	mahelo ya cimaho (ma-); mazumbelo ya cimaho (ma-)	26
aspiração	wuhefemuti (wu-)	27
asterisco	nyeleti (n-/ti-); cinyeletyana (ci-/si-)	28
atributo	cikombazumbelo (ci-/si-); cikombamamahelo (ci-/si-)	29
aumentativo	wuyengeteli (wu-)	30
autor	n'siki (mu-/va-); n'vangi (mu-/va-); m' wumbi (mu-/va-)	31
aviso	cizivisu (ci-/si-); m'biku (mu-/mi-)	32
biblioteca	bhibhiliyoteka (di-/ma-); cixayiselo ca mabhuku (ci-/si-)	33
bilingue	-a tidimi timbidi; -a kuthumisa tidimi timbidi; wubwabwati wa tidimi timbidi (wu-); -a bhilingi	34
bilinguismo	wubwabwati wa tidimi timbidi (wu-); wuthumisi wa tidimi timbidi (wu-); wuwombiwombi ngu tidimi timbidi (wu-); wuditimi timbidi (wu-); tidimi timbidi (ti-)	35
categoria (lexical)	lixaka la mapsi (li-/ti-)	36
classe nominal	n'cawa wa matina (mu-/mi-)	37

codificar	wubhali (wu-); wombiwombelo (wu-)	38
código linguístico	wubwabwati (wu-); wuwombiwombi (wu-)	39
competência	wutikoti (wu-)	40
complemento	cihetisi (ci-/si-)	41
complemento directo	cihetisi cokongometa (ci-/si-); cihetisi cohetelela (ci-/si-)	42
complemento indirecto	cihetisi combikongometa (ci-/si-); cihetisi combahetelela (ci-/si-)	43
composição	wumbeko (wu-); wupati (wu-); ndima (n-/ti-)	44
composto	dipswi dopatwa (di-/ma-)	45
comunicação	wuningani wa mahungu (wu-); wubhulisani (wu-); wubhalelani (wu-)	46
comunidade	vahanyi (mu-/va-); vahanyi va n'ganga (mu-/va-); vaaki n'ganga (mu-/va-)	47
conclusão	magwitu (ma-)	48
concordância	wululami (wu-); wutsimbilelano (wu-); wupfanani (wu-); wulongoloki (wu-); wuyelano (wu-)	49
concordância nominal	wululami ditina (wu-); wutsimbilelano ditina (wu-); wupfanani ditina (wu-); wulongoloki ditina (wu-); wuyelano ditina (wu-)	50
concordancia verbal	wululami cimaho (wu-); wutsimbilelano cimaho (wu-); wupfanani cimaho (wu-); wulongoloki cimaho (wu-); wuyelano cimaho (wu-)	51
conjugação	wumahi (wu-); wuhendulukiselo wa cimaho (wu-)	52
conjunção	cichavinyeti (ci-/si-); citshanganisi (ci-/si-)	53
consoante	citatisu (ci-/si-)	54
conteúdo	moloko (n-); wongo (n-); nyota (n-); cigelo (ci-/si-)	55
contexto	n'ndanimhaka (mu-/mi-); mhakani (n-/ti-); mhaka ya dihungu (n-/ti-)	56
conto	karingani (n-/ti-); cihitani (ci-/si-); cithenga (ci-/si-)	57
convocatória	cirambi (ci-/si-)	58
coordenação (gram.)	wutsimbilelani wa sigava (wu-); wulongoloki wa sigava (wu-); wuyelano wa sigava (wu-)	59
cópia	yendetelo (n-/ti-)	60
decomposição (morf.)	wutshatshanuli wa dipswi (wu-); wuambanisi wa dipswi (wu-)	61
derivação	wutumbunuki wa mapsi (wu-); wuthangi (wu-); wulondeti (wu-); wuwumbi wa mapsi (wu-)	62
descodificar	wuchamuseli (wu-); wutshatshanuli chamuselo (wu-); wuxoli chamuselo (wu-)	63
descrição	wuchamuseli (wu-); wuxawuteli (wu-)	64
dialecto	lidimi n'ganga (li-/ti-); lidhavi la lidimi (li-/ti-); cinavi lidimi (ci-/si-); cidimin'ganga (ci-/si-); wombelon'ganga (wu-); cidimyana (ci-/si-)	65
diálogo	dibhulu (di-/ma-); wubhulisani (wu-); kubhula (ku-); wuyangulani (wu-); wukombisani (wu-)	66
dicionário	cichamuselo ca mapsi (ci-/si-)	67
diminutivo	wutsongohati (wu-)	68
ditado	cigeletelo (ci-/si-)	69
dois pontos	hikombidi (ci-/si-); sihiku simbidi (ci-/si-)	70
drama	cikombisu ca cihitani (ci-/si-); dharama (n-/ti-)	71
elipse	wunyemukisi (wu-)	72
emissor	muwombi (mu-/va-); mubhali (mu-/va-); m'paluxi (mu-/va-); muhaxi (mu-/va-)	73
empréstimo	wulombi mapsi (wu-); dipswi dolombwa (di-/ma-); dipswi dowolekwa (di-/ma-)	74
ênfase	n'tikelelo (mu-/mi-); citshingiso (ci-/si-); wuguletisi (wu-); kutshimatshimisa (ku-)	75
ensino bilingue	gondo ngu tidimi timbidi (ci-/ti-)	76
entoação	mabwabwatelo (ma-)	77
enunciado	cigavawombwa (ci-/si-)	78
escrita	wubhali (wu-); wutsali (wu-); mabhalelo (ma-); matsalelo (ma-)	79

escrita conjuntiva	mabhalela yodhivanisa (ma-); mabhalela yotshanganisa (ma-); wubhali wopata (wu-); wubhali wodhivanisa (wu-)	80
escrita disjuntiva	mabhalela yohambanisa (ma-); wubhali wohambanisa (wu-)	81
eufemismo	wutshurisi (wu-); wuhekukisi (wu-)	82
exagero	wupindisi m'pimo (wu-); wutateli (wu-); kupindisa m'pimo (ku-)	83
exemplo	cikombisu (ci-/si-)	84
exercício	citoloveto (ci-/si-)	85
extorção	cileleto (ci-/si-); m'biko (mu-/mi-)	86
extensão verbal	cienetelisa cimaho (ci-/si-); cilaphisi cimaho (ci-/si-)	87
fala	wubwabwati (wu-)	88
falante	m'bwabwati (mu-/va-); m' wombiwombi (mu-/va-)	89
família de palavras	mapsi ya lixaka limwelo (di-/ma-); lixaka la mapsi (li-/ti-)	90
flexão	wuhenduli (wu-); wuciacici (wu-)	91
flexão nominal	wuhenduli mapsi (wu-); wuciacici wa mapsi (wu-)	92
flexão verbal	wuhenduli cimaho (wu-); wuciacici wa cimaho (wu-)	93
fluência	wutiyi (wu-); -a kutiya	94
fone	m'pfumawulo (mu-/mi-)	95
fonema	cipfumawulwana (ci-/si-)	96
fonética	gondo m'pfumawulu (n-/ti-); gondo ya mipfumawulo (n-/ti-)	97
fonologia	gondo ya sipfumawulwana (n-/ti-)	98
frase	cigava (ci-/si-)	99
futuro	mbimu yitaku (mu-/ti-)	100
género	lixaka (li-/ti-)	101
grafema	letera (di-/ma-)	102
gramática	cichamuselo ca mathumisele ya lidimi (ci-/si-); garamatika (di-/ma-)	103
grupo adjectival	n'cawa wa cikombazumbelo (ci-/si-); n'cawa wa cikombamamahelo (ci-/si-)	104
grupo nominal	n'cawa wa ditina (mu-/mi-); n'cawa wa ditina (mu-/mi-)	105
grupo preposicional	n'cawa wa cichavinyeti (mu-/mi-); n'cawa wa cichavinyeti (mu-/mi-)	106
grupo verbal	n'cawa wa cimaho (mu-/mi-); n'cawa wa cimaho	107
hífen	cisesana cochavinyeta dipswi (ci-/si-); cindzatyana (ci-/si-); cindendana (ci-/si-)	108
hipérbole	wupindisi m'pimo (wu-); wutateli (wu-); kupindisa m'pimo (ku-)	109
história	matimu (ma-); cithenga (ci-/si-); karingani (n-/ti-)	110
homofonia	wufanimpfumawulo (wu-)	111
homófono	mafana m'pfumawulu (ma-)	112
homógrafa	mafanabhalela (ma-)	113
homografia	wufanibhalela (wu-)	114
homonímia	wufanabhalela wohambana chamuselo (wu-)	115
homónimo	mafanabhalela wohambana chamuselo (ma-)	116
ideofone	ciyalakaniso (ci-/si-); m'pfumawulu alakaniso (mu-/mi-); didhiyafone (di-/ ma-)	117
idioma	lidimi (li-/ti-)	118
imperativo	-a kurum; -a kusindzisa; wurumi (wu-); wusindzisi (wu-)	119
imperfectivo	-a kumbihetelela; -a kumbihetiseka	120
Imperfeito	-a kumbihetelela; -a kumbihetiseka	121
indicativo	-a kukomba; wukombi (wu-)	122
infixo	cichomeko (ci-/si-)	123

interjeição	cixamali (ci-/si-)	124
interpretação	wuchamuseli (wu-); wutshatshanuli (wu-)	125
interpretar	kuchamusela (ku-); kutshatshanula (ku-)	126
interrogativo	-a kuwotisa; wotiso (mu-/mi-)	127
intransitivo (verbo)	-a kwambalava cihetisi; cimaho combina cihetisi (ci-/si-)	128
introdução	mangenelo (ma-); maphelelo (ma-); makhato (ma-); makhatelo (ma-)	129
ironia	wudenguji (wu-); cifedhulo (ci-/si-)	130
leitor	n'gondi m'bhalu (mu-/va-); mleri (mu-/va-)	131
leitura	wugondi m'bhalu (wu-); wuleri (wu-)	132
leitura oral	wugondi ngu dipswi (wu-); wuleri wohumisa m'pfumawulo (wu-)	133
leitura silenciosa	wugondikatila (wu-); wuleri wombahumesa m'pfumawulo (wu-); wuleri ngu n'sungu (wu-)	134
ler	kugonda (ku-); kulera (ku-)	135
letra	letera (di-/ma-)	136
letra cursiva	letera ya mandza (di-/ma-)	137
letra de imprensa	letera ya n'chini (di-/ma-)	138
letra maiúscula	letera ya hombe (di-/ma-)	139
letra minúscula	letera ya yidotho (di-/ma-)	140
língua	lidimi (li-/ti-)	141
língua estrangeira	lidimi la matiku (li-/ti-)	142
língua materna	lidimi la mavelekwa (li-/ti-); lidimi la n'tumbunuku (li-/ti-)	143
língua segunda	lidimi la wumbidi (li-/ti-)	144
linguagem	mabwabwatelo (ma-)	145
literatura	wutsali wa mabhuku (wu-); tlawa wa mabhuku (mu-/mi-)	146
marca de objecto	cikombisi ca cihetisi (ci-/si-)	147
marca de sujeito	cikombisi ca m'mahi (ci-/si-)	148
máxima	ciwombawomba (ci-/si-); wombelo ya mkhuwo (n-)	149
mensagem	dihungu (di-/ma-)	150
metáfora	wuraravinga (wu-); wombelo yofananisa (n-); metafura (di-/ma-)	151
metonímia	wombeloyimwani yofana (n-)	152
modo (verbal)	mamahelo ya cimaho (ma-)	153
monolíngue	-a lidimi limwelo; -a kubwabwata lidimi limwelo; m'bwabwati wa lidimi limwelo (mu-/va-); m'wombawombi wa lidimi limwelo (mu-/va-)	154
monólogo	wubwabwati wokha (wu-); m'wombi ekha (mu-/va-)	155
morfema	ciyakidipswi (ci-/si-); ciwumbadipswi (ci-/si-)	156
morfologia	gondo ya wuwumbimapsi (n-/ti-)	157
multicultural	n'talu wa mitumbunuku (mu-/mi-); mitumbunuku ya yingi (mu-/mi-); mitumbunuku yohambanahambana; n'talu wa sihena sohambanahambana (mu-/mi-); n'tshanganu wa mitumbunuku/sihena (mu-/mi-)/(ci-/si-)	158
multilíngue	n'talu wa tidimi (mu-/mi-); tidimi ta tingi (li-/ti-); tidimi tohambanahambana (ti-); n'talu wa tidimi tohambanahambana (mu-/mi-); n'tshanganu wa tidimi (mu-/mi-)	159
multilinguismo	n'talu wa tidimi (mu-/mi-); wuthumisi wa tidimi ta tingi (wu-); wutshanganu wa tidimi (wu-); wubwabwati wa tidimi ta tingi (wu-); wuhambanihambani wa tidimi (wu-); tidimi ta tingi (ti-)	160
narração	wuchamuseli (wu-)	161
narrador	n'xawuteli (mu-/va-); n'chamuseli (mu-/va-); n'tshandzi (mu-/va-)	162
nasal	-a thonvhu; -a cithonvhu; cithonvu (ci-/si-)	163

nasalização	wubwabwati wa cithonvu (wu-)	164
negação	wulambi (wu-); wukaneti (wu-); wuthompfhusi (wu-)	165
negativo	wulambeki (wu-); wukaneteki (wu-)	166
neologismo	dipswidiphya (di-/ma-)	167
nome	ditina (di-/ma-)	168
núcleo (sintagmático)	n'sungucigava (mu-/mi-)	169
objectivo	kongometo (mu-/mi-)	170
objecto (complemento)	cihetisi (ci-/si-)	171
objecto directo	cihetisi cokongometa (ci-/si-); cihetisi cohetelela (ci-/si-)	172
objecto indirecto	cihetisi combikongometa (ci-/si-); cihetisi combihetelela (ci-/si-)	173
objecto primário	cihetisi cohata (ci-/si-)	174
objecto secundário	cihetisi ca wumbidi (ci-/si-); cihetisinandza (ci-/si-)	175
oclusivo	cibuwukeli n'ndani (ci-/si-)	176
ortografia	mabhalelo (di-/ma-)	177
padronizar	kutumelelana (ku-); kuthetha m'layu (ku-)	178
padronização (da ortografia)	n'tumulelwano wa mabhalelo (mu-/mi-)	179
palavra	dipswi (di-/ma-)	180
parágrafo	ndimana (n-/ti-)	181
passado (tempo verbal)	mbimu yingapinda (n-/ti-)	182
peça teatral	wukombi cithenga (wu-); misakano yokombiswa ngu kumaha (ci-/si-); teyaturu (n-/ti-)	183
pejorativo	ciruku (ci-/si-); cipoyilu (ci-/si-)	184
perfectivo	-a kuhetiseka; -a kuhetelela; wuheteleli (wu-)	185
personagem	m'maneki (mu-/va-)	186
personificação	wuyenzeteli cihari/simaha (wu-); wuningi wuthu sihari/simaha (wu-)	187
peessoa gramatical	n'thu (mu-/va-)	188
plural	wungi (wu-)	189
plurilinguismo	n'talu wa tidimi (mu-/mi-); wuthumisi wa tidimi (wu-); wutshanganu wa tidimi (wu-); wubwabwati wa tidimi ta tingi (wu-); wuhambanihambani wa tidimi (wu-); tidimi ta tingi (ti-)	190
poema	cithokozelo (ci-/si-)	191
poesia	wuthokozeli (wu-)	192
polissemia	wuchamuzeli wohambanahambana wa dipswi (wu-); wunayichamuselo wa dipswi (wu-)	193
ponto	cihiku (ci-/si-)	194
ponto e vírgula	cihiku hefemulu (ci-/si-)	195
ponto de exclamação	cihiku xamalu (ci-/si-)	196
ponto de interrogação	cihiku wotisa (ci-/si-)	197
ponto final	cihiku cogwita (ci-/si-)	198
pontuação	wuhiku (wu-)	199
predicado	cimaho (ci-/si-)	200
prefixação	wuthangisi (wu-)	201
prefixo	cithangi (ci-/si-)	202
prefixo de classe	cithangi ca n'cawa wa matina (ci-/si-)	203
preposição	cithangeli (ci-/si-)	204
presente (tempo verbal)	mbimu ya konku (n-/ti-)	205
pretérito imperfeito	mbimu yopinda yisahetiseka (n-/ti-); mbimu yopinda yisahetelela (n-/ti-)	206

pretérito perfeito	mbimu yopinda yohetiseka (n-/ti-); mbimu yopinda yohetelela (n-/ti-)	207
pronome	civhalamatina (ci-/si-)	208
pronome absoluto	civhalamatina cinene (ci-/si-)	209
pronome demonstrativo	civhalamatina cokombisa (ci-/si-)	210
pronome interrogativo	civhalamatina cowotisa (ci-/si-)	211
pronome pessoal	civhalamatina ya vathu (ci-/si-)	212
pronome possessivo	civhalamatina ca wulumbi (ci-/si-); civhalamatina cokomba nyane (ci-/si-)	213
pronome reflexo	civhalamatina cowuyeta (ci-/si-)	214
pronúncia	mabwabwatelelo (ma-)	215
proposição	cigavawombwa (ci-/si-)	216
protagonista	m'humeleli (mu-va-)	217
provérbio	ciwombawomba (ci-/si-)	218
qualificador	cikombazumbelo (ci-/si-); cikombamamahelo (ci-/si-)	219
quantificador	-a kuxaya n'tengo; -a kuxaya m'pimo; cikomba n'tengo (ci-/si-)	220
radical	ditshina (di-/ma-)	221
raiz	limitswi (li-/ti-)	222
raiz nominal	limitswi la ditina (li-/ti-)	223
raiz verbal	limitswi la cimaho (li-/ti-)	224
receptor	muyamukeli (mu-/va-); muengisi (mu-/va-); ciyamukeli (ci-/si-); m'bhaletwi (mu-/va-)	225
recursividade	wuphindaphindi (wu-)	226
redacção	redhasawu (n-/ti-)	227
reduplicação	wuwiyeleteli (wu-)	228
reocorrência	wuyetelelo (wu-)	229
repetição	wuyelelo (wu-); wiyeleto (mu-/mi-); wuphindi (wu-)	230
resumo	n'katsakanyu (mu-/mi-); cikomisiso (ci-/si-)	231
reticências	sihikwana (si-); sihiko siraru (ci-/si-); sitodotodo (si-)	232
semivogal	cipfalihafu (ci-/si-)	233
sigla	cikomisadina (ci-/si-)	234
significado	chamuselo (n-/ti-)	235
significante	cichamuselwi (ci-/si-)	236
sílaba	ciga (ci-/si-)	237
sinal de pontuação	cihiku (ci-/si-)	238
singular	wumwewo (wu-); wuekha (wu-)	239
sinonímia	wufani chamuselo (wu-); wufani mapsi (wu-)	240
sinónimo	mapsi yofana chamuselo (di-/ma-)	241
sintagma	cigavanyana (ci-/si-)	242
síntese	katsakanyu (mu-/mi-); cikomisiso (ci-/si-)	243
som	m'pfumawulu (mu-/mi-)	244
sonoro	-a kutuma; -a m'pfumawulo	245
substantivo	ditina (di-/ma-)	246
substantivo próprio	ditina dolumba (di-/ma-)	247
substantivo comum	ditina da wusengeli (di-/ma-)	248
substantivo abstracto	ditina dasombawonwa (di-/ma-)	249
substantivo colectivo	ditina da n'cawa (di-/ma-)	250

sufixação	wulondeti (wu-); wukhweleketi (wu-)	251
sufixo	cilondeto (ci-/si-)	252
sujeito	m'mahi (mu-/va-)	253
sumário	katsakanyu (mu-/mi-); cikomisiso (ci-/si-)	254
teatro	wukombi cithenga (wu-); n'sakano wokombisa ngu kumaha (mu-/mi-); teyaturu (n-/ti-)	255
tema	n'sungu wa mhaka (mu-/mi-)	256
tema nominal	ditshina ditina (di-/ma-)	257
tema verbal	ditshina cimaho (di-/ma-)	258
tempo (verbal)	mbimo ya simaho (n-/ti-)	259
texto	ndima (n-/ti-)	260
título	phinihini (n-/ti-); n'sungu wa ndima (mu-/mi-)	261
tom	m'pimu wa m'pfumawulu (mu-/mi-)	262
tradução	wutolokeli (wu-); wuhenduli (wu-)	263
traduzir	kutolokela (ku-); kuhendula (ku-)	264
transitivo (verbo)	-a kukombela cihetisi; cimaho cokombela cihetisi (ci-/si-); cimaho combihetetela (ci-/si-)	265
travessão	cindendana (ci-/si-)	266
variação	wunavi wa lidimi (wu-); wudimiganga (ci-/si-); wuhambani wa mabwabwatelo ya lidimi (wu-)	267
variante linguística	lidimi n'ganga (li-/ti-); lidhavi la lidimi (li-/ti-); cinavi lidimi (ci-/si-); cidimin'ganga (ci-/si-); wombelon'ganga (wu-); wuhambani wa lidimi (wu-); cidimyana (ci-/si-)	268
verbo	cimaho (ci-/si-)	269
verbo auxiliar	cimaho covhonetela (ci-/si-)	270
verbo estativo	cimaho ca mazumbelo (ci-/si-)	271
verbo intransitivo	cimaho cohetelela (ci-/si-); cimaho combalava cihetisi (ci-/si-)	272
verbo principal	cimaho ca lisima (ci-/si-); cimaho ca tshimatshima (ci-/si-)	273
verbo transitivo	cimaho combahetelela (ci-/si-); cimaho colava cihetisi (ci-/si-)	274
verso (poesia)	vhesi (di-/ma-)	275
vibrante	-a kudhudhumela; cidhudhumeli (ci-/si-)	276
vírgula	hefemulo (mu-/mi-)	277
vocabulário	longoloko wa mapi (mu-/mi-); mapi (di-/ma-)	278
vogal	cipfali (ci-/si-)	279
vogal breve	cipfali cokoma (ci-/si-); cipfali cokuluveta (ci-/si-)	280
vogal final	cipfali cogwita (ci-/si-)	281
vogal longa	cipfali colapha (ci-/si-); cipfali coswela (ci-/si-)	282

B) Cikombamapswi ca wumbidi: Wuchari wa N'tumbunuku (Matematika, Jeyometiriya, Fizika, Kimika, Jeyogarafiya)

Ciputukezi	Cicopi	#
Abril	Phewanyani (mu-/va-); Abhirili (mu-/va-)	01
absorvente	-a kudinda; -a kunyengulisa; -a kumita; cindinda (ci-/si-); cinyengulisi (ci-/si-); cimita (ci-/si-)	02
adição	patanisu (mu-/mi-); wupatanisi (wu-); wupati (wu-)	03
Agosto	Kolwanyani (mu-/va-); Agoxitu (mu-/va-)	04
aleatório	nyan'sawulwe (mu-/va-); -a kukocaniswa	05

álgebra	alijebhirika (di-/ma-)	06
algoritmo	algoritimu (di-/ma-)	07
altura	wulaphicitimwi (wu-); malaphelo (ma-); ciyemo (ci-/si-); kulapha (ku-); kualuka (ku-)	08
ângulo	dikhona (di-/ma-)	09
ângulo agudo	dikhona da didotho ka dolulama (di-/ma-); dikhonagudhu (di-/ma-)	10
ângulo giro	dikhonamarande (di-/ma-); dikhona nyamurangani (di-/ma-); dikhona dotenderuka (di-/ma-)	11
ângulo obtuso	dikhona da hombe ka dolulama (di-/ma-); dikhonabhutuzu (di-/ma-)	12
ângulo raso	dikhona doatetwa (di-/ma-)	13
ângulo recto	dikhona dolulama (di-/ma-)	14
ângulo interno	dikhona da n'ndani (di-/ma-)	15
ângulo externo	dikhona da hahandze (di-/ma-)	16
área	wukhalu (wu-)	17
aresta	mkonyo (mu-/mi-)	18
aritmética	aritimetika (di-/ma-)	19
átomo	diyatomu (di-/ma-)	20
Austral	Wulambwe (ku-)	21
axioma	ditshuri (di-)	22
balança	cikalu (ci-/si-)	23
base	phina (n-/ti-); dithako (di-/ma-)	24
centímetro	disentimeturu (di-/ma-)	25
cilindro	disilinduru (di-/ma-)	26
círculo	didangarita (di-/ma-)	27
circunferência	likingija (li-/ti-)	28
comutativa (propriedade)	wucicacica (wu-); wuhenduli (wu-); wuphenduli (wu-)	29
comparação	wufananisi (wu-)	30
composto	wupatani (wu-)	31
comprimento	wulaphi (wu-); wulaphihahatshi (wu-); wunavi (wu-)	32
condutor (electr.)	citsimbilisi gezi (ci-/si-); cipindisi gezi (ci-/si-); lisika la gezi (li-/ti-)	33
cone	cirembwa (ci-/si-); kone (n-/ti-)	34
conjunto	n'cawa (mu-/mi-)	35
cubo	dikubhu (di-/ma-)	36
décima	wugumi (wu-)	37
decimal	-a wugumi; nomboro hefemulo (n-/ti-)	38
denominador	ciyabanisi (ci-/si-); cikabanisi (ci-/si-)	39
desidratação	wuwomisi mati (wu-)	40
Dezembro	Xangule (mu-/va-); Dhezemburu (mu-/va-)	41
diagonal	cihingakanye (ci-/si-)	42
diagrama	didhiyagarama (di-/ma-)	43
diâmetro	didhiyameturu (di-/ma-)	44
dígito	didhijitu (di-/ma-)	45
dilatação	wukukumuki (wu-)	46
dimensão	m'pimu (mu-/mi-)	47
distância	m'pfhuka (mu-/mi-); n'nava (mu-/mi-)	48
distributiva (propriedade)	-a kabanisu; -a yabanisu; wukabanisi (wu-); wuyabanisi (wu-)	49

divisão	wuyabanisi (wu-); wukabanisi (wu-)	50
divisível	-a kuyavaniseka; -a kukabaniseka; wuyabaniseki (wu-); wukabaniseki (wu-)	51
divisor	ciyabanisi (ci-/si-); cikabanisi (ci-/si-); nyayabanisi (mu-/va-)	52
dobro	m'bhanywa (mu-/mi-); wuyandzimbidi (wu-); wumbidi (wu-)	53
ebulição	wuhali (wu-); wuphaluki (wu-)	54
eixo	exu (n-/ti-)	55
electricidade	gezi (n-); ndilu wa gezi (mu-/mi-)	56
elemento	cimaneki (ci-/si-); ciru (ci-/si-)	57
equação	dikwasawu (di-/ma-)	58
esfera	cifera (ci-/si-); ciwumbuluki (ci-/si-)	59
esquadro	cikwadhuru (ci-/si-)	60
estatística	wuxayaleli (wu-); citatixika (ci-)	61
Este	Wucani (ku-); N'caditambo (ku-)	62
estímulo	ciwukeliso (ci-/si-); cikujetelo (ci-/si-)	63
evaporação	wuhuheli (wu-); wutuviki (wu-)	64
factor (mat.)	difatori (di-/ma-); ciyandzisana (ci-/si-)	65
Fevereiro	Nyanyankulu (mu-/va-); Fevhereru (mu-/va-)	66
figura	cifananisu (ci-/si-)	67
fracção	cikhemu (ci-/si-); ciyenge (ci-/si-); difarasawu (di-/ma-)	68
gás	gaji (n-/ti-)	69
gaseificação	wugajisi (wu-)	70
geometria	jeyometiriya (di-/ma-)	71
gráfico	digarafiku (di-/ma-)	72
grama	digarama (di-/ma-)	73
hidratação	wuhimati (wu-); wumatisi (wu-); wuthambisi (wu-)	74
horizontal	wuyateti (wu-); wuhingami (wu-)	75
ião	iyawu (n-/ti-)	76
íman	cindindasimbi (ci-/si-); cin'olasimbi (ci-/si-)	77
ímpar	m'hoho (mu-/mi-)	78
inércia	wuyemi (wu-)	79
Inverno	Wuxika (wu-); Phehoni (n-); Mbimo ya pheho (n-/ti-)	80
isolador	ciphawukisi (ci-/si-); cihambanisi (ci-/si-); civhalelo (ci-/si-)	81
Janeiro	Nyanyanyani (mu-/va-); Janeru (mu-/va-)	82
Julho	Mbawulwe (mu-/va-); Juliyu (mu-/va-)	83
Junho	Phehokule (mu-/va-); Junyu (mu-/va-)	84
lado	didhawa (di-/ma-); dikhelo (di-/ma-)	85
largura	wuanami (wu-); kuanama (ku-)	86
lateral	-a didhawa (di-/ma-); -a dikhelo	87
legenda	cichamuselo m'bhalu (ci-/si-)	88
linha	n'ndenda (mu-/mi-)	89
linha horizontal	n'ndenda woatetwa (mu-/mi-); n'ndenda woyateta (mu-/mi-); n'ndenda wohingama (mu-/mi-)	90
linha vertical	n'ndenda woyema (mu-/mi-)	91
líquido	wumati (wu-); -a mati	92
logaritmo	dilogoritimu (di-/ma-)	93

Maio	Sungute (mu-/va-); Mayo (mu-/va-)	94
Março	Dzivamisoko (mu-/va-); Marisu (mu-/va-)	95
massa	wunemeli (wu-); wuvaho (wu-)	96
matemática	matematika (di-/ma-)	97
matéria	cilu (ci-/si-); ciwumbwa (ci-/si-); ciloco (ci-/si-)	98
mediana	dimedhiyana (di-/ ma-)	99
metro	meturu (di-/ma-)	100
milímetro	milimeturu (di-/ma-)	101
minuto	meneti (n-/ti-)	102
molécula	dimolekula (di-/ma-)	103
multiplicação	wuyandzisi (wu-); kuyandzisa (ku-)	104
multiplicativo	ciyandziseki (ci-/si-)	105
multiplicador	ciyandzisi (ci-/si-)	106
multiplicando	ciyandzisi (ci-/si-)	107
múltiplo	m'handu (mu-/mi-)	108
negativo	-a hahatshi ka walu; -a n'sana ka walu	109
neutro	nyambivhunacilo (mu-/va-)	110
Nordeste	Wuphempa wa n'caditambo (ku-)	111
Noroeste	Wuphempa wa n'swaditambo (ku-)	112
Norte	Wuphempa (ku-)	113
Novembro	Ndzati (mu-/va-); Novhemburu (mu-/va-)	114
núcleo	ditshina (di-/ma-); hagari (mu-)	115
numerador	ciyabaniswi (ci-/si-)	116
numeral	wunomboro (wu-); wuxayi (wu-)	117
número	nomboro (n-/ti-)	118
número ímpar	nomboro m'hoho (n-/ti-)	119
número inteiro	nomboro ya mrumba (n-/ti-); nomboro ya n'tumelwa (n-/ti-)	120
número par	nomboro m'bhanywa (n-/ti-)	121
Ocidente	Wulenge (ku-); N'swaditambo (ku-)	122
Oeste	Wulenge (wu-); N'swaditambo (ku-)	123
organismo	ciwumbwa (ci-/si-); m'midi (mu-/mi-)	124
Oriente	Wucani (ku-); N'caditambo (ku-)	125
Outono	Mbimo ya tinzuma (n-/ti-)	126
Outubro	Hukure (mu-/va-); Otubhuru (mu-/va-)	127
oxigénio	moyawutomi (mu-/mi-); okisijeniyo (di-/ma-)	128
padrão	cipimu (ci-/si-)	129
par	m'bhanywa (mu-/mi-)	130
paralelogramo	diparalelogaramu (di-/ma-)	131
pentágono	nyachanumadhawa ni makhona ofana (mu-/va-); dipentagonu (di-/ma-)	132
percentagem	wuzana (wu-); cipandi ka dizana (ci-/si-); diperecentaje (di-/ma-)	133
perímetro	n'tenderuku (mu-/mi-); perimeturu (di-/ma-)	134
peso	wunemeli (wu-); wutiki (wu-)	135
pictograma	dipitogarama (di-/ma-)	136
pirâmide	dipiramidhi (di-/ma-)	137

plano	wuswililiki (wu-)	138
plano inclinado	wuswililiki wonama (wu-)	139
Poente	Wulenge (ku-); Wuswani (ku-); N'swaditambo (ku-)	140
polo	dipolu (di-/ma-)	141
ponto	n'tshanganoni (mu-/mi-); n'tshanganeloni (mu-/mi-)	142
ponto cardeal	cimakhona mafu (ci-/si-); ciyemelomafu (ci-/si-)	143
positivo	-a citimwi ka walu; -a kupala walu	144
Primavera	Mbimo ya cihala (n-/ti-)	145
prisma	dipirijima (di-/ma-)	146
probabilidade	wulaveteli (wu-); cilavetelo (ci-/si-)	147
problema	mhaka (n-/ti-)	148
produto (mult.)	m'handu (mu-/mi-); m'handzu (mu-/mi-)	149
proporção	wufanani mihandu (wu-)	150
quadrado	nyamunimadhawa ni makhona ofana (mu-/va-); dikwadharadhu (di-/ma-)	151
quadrilátero	nyamunimadhawa (mu-/va-); kwadhirilateru (di-/ma-)	152
quadro	dikwadhuru (di-/ma-)	153
quantidade	n'tengo (mu-/mi-); m'pimu (mu-/mi-)	154
quilo	dikilu (di-/ma-)	155
quilómetro	dikilometuru (di-/ma-)	156
radiação	wuhangalaki wa wuwengi (wu-)	157
raio atmosférico	nyangafula (n-/ti-); wukwelukeli (wu-)	158
raio de fonte luminosa	liwoningu (li-)	159
raio (geom.)	dirayu (di-/ma-)	160
raio solar	didambu (di-/ma-); liwoningo la ditambo (li-)	161
recta	n'sesa wolulama (mu-/mi-)	162
rectângulo	nyamadhawa ofanamabindi (mu-/va-); diretangulu (di-/ma-)	163
resistência	kutiya (ku-); wutiya (wu-); citiya (ci-/si-); kubanga (ku-); wubangi (wu-); cibangi (ci-/si-)	164
resto	cisali (ci-/si-)	165
resultado	m'handu (mu-/mi-); xamulo (mu-/mi-)	166
rotação	wutenderukeli (wu-); wutshembereki (wu-)	167
secta	cikombi (ci-/si-); cihove (ci-/si-); ligala (li-/ti-); lingove lokombisa (li-/ti-)	168
segmento	cikaketa (ci-/si-)	169
segundo (tempo)	disegundu (di-/ma-)	170
ser	ciwumbwa (ci-/si-)	171
Setembro	Mawule (mu-/va-); Setemburu (mu-/va-)	172
simbiose	wuhanyisani (wu-)	173
sinal de adição	cikombiso ca wupati (ci-/si-); cipatisi (ci-/si-); cipati (ci-/si-)	174
sinal de divisão	cikombiso ca wuyabanisi (ci-/si-); cikabanisi (ci-/si-); ciyavanisi (ci-/si-)	175
sinal de multiplicação	cikombiso ca wuyandzisi (ci-/si-); ciyandzisi (ci-/si-)	176
sinal de substracção	cikombiso ca wuhunguli (ci-/si-); cihungulisi (ci-/si-)	177
sólido (estado)	-a wurigwi; -a kuwoma; -a kutiya; disolidhu (di-/ma-)	178
sólido (geom.)	disolidhu da jeyometriya (di-/ma-)	179
solidificação	wuringwisi (wu-); wuwomirigwi (wu-); wuwomisi (wu-)	180
solúvel	-a kunyunguluka; -a kunyivilika; wunyunguluki (wu-); wunyiviliki (wu-)	181

soma	xamulo ya wupati (mu-/mi-); wupati (wu-); kupata (ku-)	182
substância	ciwumbwa (ci-/si-); cimaha (ci-/si-)	183
subtração	wuhunguli (wu-)	184
Sueste	Wulambwe wa n'caditambo (ku-)	185
Sudeste	Wulambwe wa n'caditambo (ku-)	186
Sudoeste	Wulambwe wa n'swaditambo (ku-)	187
Sul	Wulambwe (ku-)	188
superfície	m'bambalu (mu-/mi-); ndandala (n-/ti-)	189
tabuada	tabhwadha (di-/ma-)	190
teorema	ditiyorema (di-/ma-)	191
termómetro	cipimamahisela (ci-/si-); terimometuru (di-/ma-)	192
total	wuheteleli (wu-); wutshanganisi (wu-)	193
trapézio	ditarapeziyu (di-/ma-)	194
triângulo	nyamakhona mararu (mu-/va-); ditiriyangulu (di-/ma-)	195
triplo	m'bhanywa kuraru (mu-/mi-); wuyandziraru (wu-)	196
unidade	nyayekha (mu-/va-); -a cokha	197
valor	n'tengo (mu-/mi-)	198
vapor	cituviki mati (ci-/si-); wutshimati (wu-)	199
variável	cicincacinsa (ci-/si-); cihendukihenduki (ci-/si-); cihambanisu (ci-/si-)	200
velocidade	livilo (li-); matutumelo (ma-)	201
Verão	Malanga (ma-); Mbimo ya kuhisa (n-/ti-); Mbimo ya n'nyuku (n-/ti-)	202
vertical	wuyemi (wu-)	203
vértice	tshoka (n-/ti-)	204
volume	wundani (wu-); vhulumi (di-/ma-)	205
zero	walu (mu-/mi-); dizero (di-/ma-)	206

C) Cikombamapswi ca wuraru: Wuchari wa Sihari (matina ya sihari)

Ciputukezi	Cicopi	#
abelha	nombe (n-/ti-)	01
abelhão	cibhebhenene (ci-/si-); dibhenene (di-/ma-)	02
abutre	dikoti (di-/ma-)	03
águia	digama (di-/ma-)	04
andorinha	mbeluvulu (n-/ti-)	05
antílope	mbavala (n-/ti-)	06
aranha	nyazombe (mu-/va-); nyanganani (mu-/va-)	07
avestruz	yinja (n-/ti-); mbuwa (n-/ti-)	08
bacalhau	bhakayawu (di-/ma-)	09
baleia	nyantule (mu-/va-); ngambanyama (n-/ti-)	10
barata	diphele (di-/ma-)	11
boi	homu (n-/ti-)	12
borboleta	diphaphatani (di-/ma-)	13
búfalo	cikoboto (ci-/si-); nyari (n-/ti-)	14
burro	mbongola (n-/ti-)	15

cabrito	phongo (n-/ti-)	16
cágado	futu (n-/ti-)	17
camaleão	nyafakandi (mu-/va-); lifakanda (li-/ti-); mwalivhanye (mu-/va-)	18
camarão	diphanji (di-/ma-); dihanti (di-/ma-)	19
camelo	dikamelo (di-/ma-)	20
cão	yimbwa (yi-/ti-)	21
caracol	tshanga (n-/ti-); khutumba (n-/ti-); humba (n-/ti-)	22
caranguejo	ndolo (n-/ti-); khala (n-/ti-); ckaraka (ci-/si-)	23
carraça	cigalani (ci-/si-)	24
cavalo	dihaxi (di-/ma-); dihachi (di-/ma-); dikavhalu (di-/ma-)	25
cegonha	nyawukolwe (mu-/va-)	26
centopeia	n'sumbila (mu-/mi-); n'sungulela (mu-/mi-)	27
cervo	mbavala (n-/ti-)	28
chimpanzé	tokoloxwe (mu-/va-)	29
cobaia/ porquinho da Índia	cikarapitana (ci-/si-)	30
cobra	n'nyoka (mu-/mi-)	31
coelho	n'vhunja (mu-/mi-)	32
coruja	cikhova (ci-/si-); ditshukulu (di-/ma-)	33
corvo	digwana (di-/ma-)	34
crocodilo	ngwenya (n-/ti-); ngona (n-/ti-)	35
elefante	njofu (n-/ti-); ndzofu (n-/ti-)	36
escaravelho	cifufununu (ci-/si-)	37
escorpião	hume (n-/ti-)	38
esquilo	tshindi (n-/ti-)	39
formiga	tshokoti (n-/ti-)	40
gafanhoto	dikwadhi (di-/ma-); tshera (n-/ti-)	41
gala-gala	digalagala (di-/ma-)	42
galinha	khukhu (n-/ti-)	43
galo	n'kuku (mu-/mi-); n'khonge (mu-/mi-)	44
garça	munyangani (mu-/mi-)	45
gato	ciwonga (ci-/si-); cimanga (ci-/si-)	46
gazela	mhoti (n-/ti-)	47
girafa	huxu (di-/ti-); likolahunya (li-/ti-)	48
gorila	fenhe (n-/ti-)	49
grilo	nyendza (n-/ti-)	50
hiena	nyadhukwe (mu-/va-)	51
hipopótamo	mpfuwu (n-/ti-); nvuwu (n-/ti-)	52
jacaré	n'kwaxe (n-/ti-)	53
lagartixa	m'bundwa (mu-/mi-); didhamarela (di-/ma-)	54
lagarto	nyobororo (mu-/va-); n'kolombwa (mu-/mi-)	55
leão	ngonyama (yi-/ti-)	56
lebre	n'gwaja (mu-/mi-)	57
leopardo	yingwi (yi-/ti-)	58
lobo	dikhanga (di-/ma-); yimbwacitinga (yi-/ti-)	59

lombriga	nyokani (n-/ti-)	60
lula	cirumba (ci-/si-)	61
macaco	khawu (n-/ti-)	62
macaco-cão	fenhe (n-/ti-)	63
maria-café (mil-pés)	dizongonono (di-/ma-); dizongololo (di-/ma-)	64
matacana/bicho do pé	ditekenya (di-/ma-)	65
mexilhão	khuluvita (n-/ti-)	66
minhoca	dixukwa (di-/ma-); dinyambwa (di-/ma-)	67
mocho	cikhovha (ci-/si-); cisukulu (ci-/si-)	68
morcego	didema (di-/ma-)	69
mosca	phuka (n-/ti-)	70
mosquito	tshuna (n-/ti-)	71
ovelha	nvhuta (n-/ti-); yevhu (n-/ti-); nyenvhu (n-/ti-)	72
pangolim	citukutyana (ci-/si-); cidukudyani (ci-/si-)	73
papagaio	dipapagayu (di-/ma-)	74
pato	dipato (di-/ma-)	75
pato-mareco	citutu (ci-/si-)	76
papa-formigas	citukutyana (ci-/si-); cidukudyani (ci-/s-)	77
percevejo	tshikiti (n-/ti-)	78
perdiz	tshukwa (n-/ti-); tshugwa (n-/ti-)	79
peru	dipirwa (di-/ma-); diperu (di-/ma-)	80
piolho	ndaya (n-/ti-); thwala (n-/ti-)	81
pombo	cipombwa (ci-/si-); cituvani (ci-/si-)	82
porco	khumba (n-/ti-)	83
pulga	chowani (n-/ti-); ndata (n-/ti-)	84
quizumba	nyadhukwe (m-/va-)	85
rã	n'chambwa (mu-/mi-)	86
raposa	nyapwe (mu-/va-)	87
ratazana	bhonyani (n-/ti-)	88
rato	dikondzo (di-/ma-)	89
rato do canavial	dikhweva (di-/ma-); divhondo (di-/ma-)	90
rinoceronte	cibhejani (ci-/si-)	91
rola	dituva (di-/ma-); dikopola (di-/ma-); dirola (di-/ma-)	92
sanguessuga	n'tshundwa (mu-/mi-)	93
sapo	dikhele (di-/ma-)	94
serpente	n'nyoka (mu-/mi-)	95
tartaruga	futu (n-/ti-); cigamba (ci-/si-)	96
térmite	n'swa (mu-/mi-)	97
tigre	yingwe (n-/ti-)	98
toupeira	dikhutututu (di-/ma-); dikhudhudhu (di-/ma-)	99
tubarão	nyamingame (mu-/va-)	100
verme	m'pungu (mu-/mi-); mbungu (mu-/mi-)	101
vespa	m'fi (mu-/mi-)	102
zebra	dichavala (di-/ma-); didhuwa (di-/ma-); mangwa (ma-)	103

D) Cikombamapswyana ca wumune: Wutomi ni Wudhahi (wugondisi wa wutomi wunene ni wa malwati ya citoloveto)

Ciputukezi	Cicopi	#
alergia	marumbamanyoka (ma-)	01
amigdalas	mathoyisa (ma-)	02
amigdalite	mathoyisa (ma-)	03
anemia	wupwati m'loha (wu-)	04
artéria	cisihana (ci-/si-); dyariteriya (di-/ma-)	05
asma	malwati ya khana (di-/ma-); malwati ya cifuva (di-/ma-); khana (n-/ti-); cifuva (ci-/si-); mahika (ma-)	06
bactéria	dibhakiteriya (di-/ma-)	07
bilharziose	citshunga (ci-/si-)	08
bilis	nyongwa (n-/ti-)	09
célula	diselula (di-/ma-)	10
cólera	kolera (n-/ti-)	11
conjuntivite	wukohani (wu-); mexamexa (n-/ti-)	12
constipação	diphundayeta (di-/ma-); n'khuxwani (mu-/mi-)	13
contagioso	-a kudhankelana; -a kutshapelana; -a kupswakelana	14
contaminação	wuchucheti (wu-); wundakeli (wu-); wupswakeli (wu-)	15
coração	mbilu (n-/ti-)	16
diabete	nyongwa (n-/ti-); dhiyabhethi (di-/ma-)	17
diarreia	kuhudha (ku-); kuwiyelela (ku-)	18
disenteria	cikuna (ci-/si-)	19
doente	m'lwati (mu-/va-)	20
dor	wupandi (wu-); kupanda (ku-)	21
elefantíase	magitsi (di-/ma-); magidhi (ma-)	22
epidemia	n'tungu (mu-/mi-); m'pando (mu-/mi-)	23
epiderme	cikhumba (ci-/si-); didhowo (di-/ma-)	24
epilepsia	nyokani (n-/ti-); wuchanuki (wu-); wuguruki (wu-)	25
estômago	cingwengwe (ci-/si-)	26
febre	kuhiseta (ku-); feveri (n-/ti-)	27
fluido	matim'midi (ma-)	28
gonorreia	ciputu (ci-/si-); cibhokota (ci-/si-); cikandzameti (ci-/si-)	29
gripe	difhunduketa (di-/ma-); m'bhebhe (mu-/mi-); n'khuxwani (mu-/mi-)	30
hemorragia	lingolengole (li-)	31
hemorragia nasal	didhongola (di-/ma-); mongolo (di-/ma-); ciwongola (ci-/si-)	32
higiene	basiselo (n-/ti-)	33
hospital	cipitali (ci-/si-); cibhejhela (ci-/si-)	34
infecção	wundakelwi (wu-); wutshapelwi (wu-); wubelelwa (wu-); citela (ci-/si-)	35
inflamação	kusimba (ku-); wusimbeli (wu-)	36
intestino	disembe (di-/ma-)	37
malária	zezeze (n-/ti-); malariya (di-/ma-)	38
micróbio	cipungwana (ci-/si-); mikorobhiyu (di-/ma-)	39
microrganismo	cipungwapungwana (ci-/si-)	40

muco	cithambisi (ci-/si-)	41
músculo	m'funa (mu-/mi-); n'suna (mu-/mi-)	42
órgão	ciru (ci-/si-)	43
osso	dirambu (di-/ma-)	44
pandemia	n'tunguditiku (mu-/mi-); pandemiya (n-/ti-)	45
parasita	cihanyavakwanu (ci-/si-); cimunyavakwanu (ci-/si-)	46
prevenção	wuvhikeli (wu-); wulumukeli (wu-); wuwoneli (wu-); wubhasopi (wu-)	47
pulmão	diphaphu (di-/ma-); dihahu (di-/ma-)	48
reumatismo	nyamakazi (n-/ti-)	49
rubéola	cibhiri (ci-/si-)	50
sangue	n'noha (mu-/mi-)	51
sarampo	cibhiri (ci-/si-)	52
sarna	cigwere (ci-/si-)	53
sida	sidha (n-/ti-)	54
sífilis	mbatata (yi-/ti-)	55
teste	cikambelo (ci-/si-)	56
tosse	n'khuxwani (mu-/mi-); m'bhebhe (mu-/mi-); kukhosolela (ku-)	57
tuberculose	ndere (n-/ti-); n'khosola (mu-/mi-)	58
tumefacção	wusimbi (wu-)	59
vacina	m'pondo (mu-/mi-)	60
varicela	dibhokiso (di-/ma-); citawhana (ci-/si-)	61
veia	n'siha (mu-/mi-)	62
vigilância	wuwoneleli (wu-); wugadhi (wu-)	63
vírus	cipungwana (ci-/si-); divhiru (di-/ma-)	64
vitamina	divhitamina (di-/ma-)	65

*Cikolwa, dichari da n'tamu wa hombe ngutu
dingathumiswaku kasi kucica mahanyelo mafuni.*

Nelson Mandela

Ndzila yiya ya magondiselo, hiyibhate yicixonipha kuhambanelana ka tidimi ni mitumbunuku kota cikombisu ca tithomba ta Mosambiki, yicinavela taku yivhunetela vagondisi ka mithumu yawe ya wugondisi ngu tidimi timbidi yitsimbitiswaku Mosambiki kukhukhela dilembe da 2004, yi yikombisaku taku, ngu ditshuri, makungu ya mathumiselo ya tidimi mani lisima ka micawa ya vabwabwati. Ngu cigelo ciya, n'thumu wuwa wukongometa kuva cipaluxi ca wuchari wa magondiselo yokombisana ka vagondisi ni vagondi hambani ni ka mithumu ya wucharihisi wa vagondisi ya makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi.

Gervásio Chambo n'gondisi ni n'sechiwuzivi wa Univherisidhadhi Eduardo Mondlane. Wusechiwuzivi wakwe wutsimbilelana ni wugondisi wa wuzivi wa n'tumbunuku ni tidimi ka makungu ya wugondisi ngu tidimi timbidi.

Feliciano Chibutane n'gondisi ni n'sechiwuzivi wa Univherisidhadhi Eduardo Mondlane. Wusechiwuzivi wakwe wutsimbilelana ni wululametani wa tidimi ni wugondisi (tipulani, makungu ni mathumiselo).

José M. García-Miguel n'gondisi wa Univherisidhadhi ya Vhigo, atiningetelaku ngutungutu ka wusechiwuzivi wa wuhambanahambani wa tidimi ni tixaka ta tona.

Fernando Ramallo n'gondisi wa Univherisidhadhi ya Vhigo. Mithumu yakwe ya wusechiwuzivi yitsimbilelana ni kukarateka ka tidimi ka dihanyu da vathu.

Susana Rodríguez Barcia n'gondisi wa Univherisidhadhi ya Vhigo mu atsimbitisaku wusechiwuzivi wa sigondo sa n'tiyisu sa wubwabwati.

XUNTA
DE GALICIA

Universida_{de}Vigo

